

Abibulla Seit-Celil, Mayre Mamutova

Qırımtatar tili 5 ve edebiyatı

5
sınıf

1 qısım

Абібулла Сеїт-Джеліль, Майре Мамутова

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

**підручник інтегрованого курсу для 5 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)**

Частина 1

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Abibulla Seit-Celil, Mayre Mamutova

QIRIMTATAR TİLİ VE EDEBİYATI

**orta umumtasıl müessiseleriniñ 5-ci sınıf içün
bütüneştirilgen kursu dersligi (2 qısımda)**

1-ci qısım

**Чернівці
«Букрек»
2022**

УДК 811.512.19(075.3)
С 28

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 08.02.2022 р. № 140)*

Підручник розроблено
відповідно до модельної навчальної програми
«Інтегрований курс кримськотатарської мови та літератури.
5-6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Мамутова М.Р., Сеїт-Джеліль А.Ш.)

Сеїт-Джеліль А., Мамутова М.

С 28 Кримськотатарська мова та література: підручник
інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної
середньої освіти (у 2-х частинах). Частина 1. Чернівці :
Букрек, 2022. 152 с. : іл.

ISBN 978-966-997-123-4

УДК 811.512.19(075.3)

Seit-Celil A., Mamutova M.

С 28 Qırımtatar tili ve edebiyatı: orta umumtasıl mües-
siseleriniñ 5-ci sınıf içün bütüneştirilgen kursu dersligi
(2 qısımда). 1-ci qısım. Çernivtsi: Bukrek neşriyat evi,
2022. 152 s. : resimli.

ISBN 978-966-997-123-4

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-997-123-4

© Сеїт-Джеліль А., Мамутова М., 2022
© Видавничий дім «Букрек», 2022

Kiriş söz

Saygılı oca ve talebeler!

Eliñizdeki derslik ana tilimizni öğrenüvde yañı, müim bir saifeni aç.

Milletimiz öz ana-Vatanı – Qırımğa toplu qaytqanından berli, ana tilini latin elifbesine keçirmeknen endi 30 yıldan berli oğraşıp-küreşip kelmekte edi. 2021 senesi Ukraina ükümeti tarafından imzalanıp Qarar alınğan soñ, biz qırımtatar tilinde şu elifbe vastasinen yazmağa endi resmiy aqqını aldıq.

Bu elifbe til hususiyetlerimizni eñ uyğun ifade ete, türkiy tillerge yaqınlığını köstere. Bundan ğayrı, o, dünyanıñ türlü köşelerinde yaşığan ve Qırımni arzu etken vatandaşlarımıznen daa sıq bağ tutmağa imkân yaratır kibi fikirde turamız. O, daima birleşmek maqsadını közde tutıp, birlikte tiklenmek niyeti ile tasdiqlanılğan.

Latin elifbesindeki yazuvımız qırımtatar tiliniñ imlâsına esaslanıp qurulğan, şunıñ içün telâffuzı ayrı olğanını aqlıñızda tutup, em de bunı hususan oca ve büyükler aytqanından sezip-saqlap, farqına yete beriñiz. Bularniñ üstünde çalışaraq, tilimizniñ özüne has çizgileri bar olğanını unutmay, tam doğru laf etmege tırışıñız.

Diqqatıñızni derslikniñ daa bir yañılığına celp etkeñizni isteymiz. Derslikni tertip etkende, biz dünya ve Avropadaki öğretüv yanaşuvlarını köz öğüne aldıq. Oña köre til ve edebiyat ayırılmay, biri-biriniñ müitinde saqlap qaldırıla. Em insanıñ ömründe qıymetini coymağanlarını ve eksikligini sezdirmey degil de, daima bağlı olıp qalğanını bildirmek içün, insan içün şu eki müim fenni bir derslik içinde birleştirmek qararı alındı.

Derslik, aftalarğa bölünip, til ve edebiyattan elde etilecek bilgi ve alışqanlıqlardan ibaret, ve olarnı ileriletmek

içün tertip etilgen. Er bir afta devamında siz, sayğılı talebeler, türlü til meşğüliyetleri üstünde iş alıp barıp, ağzaviy ve yazma nutuq faaliyetleriñizni arttıracaqsıñız. Metinler, siziñ munasebetiñizni ve, seslenüvnen, tenqidiy fikir etüv ve yaratıcılığñıznen beraber, elbet milliy añ östürüv ve sevgi ve eybetlevni – demek tilni, medeniyetimizni saqlap qaluvda faal areketleriñizni bekley. Lâkin er alda, özünüñde ileriletken til ve edebiyat salâhiyetleriñiz er angi fende, diger bir tilni öğrenüvde baş yardım (alet) ve vasta olacağında emin olıp çalışsıñız, çünki er angi bilgi, yañı malümat tamam ana tili vastasinen eñ tez ve yaqın, eñ semereli ve faydalı menimsenile. Bundan ğayrı, şunu da qayd etmelimiz ki, evel oqutılğan programma esasında işlep çıkarılğan ve evelki dersliklerde akis olunğan mevzular kirsetilmegen. Buña sebep – ‘Yañı ukrain mektebi’ çerçivesinde alıp barılğan iş, şu cümleden imsellı programmaları tertip etüv talabına riayet etilmesidir. Şunuñ içün oca, bunu keregi qadar kullanmalardan (ya da evelki dersliklerden) alıp, ihtiyacıñızğa köre (yani şu yanaşuvlarıñ kirsetmesini lâyıq körse), olar vastasinen qoşma olaraq daa añlata ya da pekite bile.

Sayğılı talebeler, zemaneyiy vaziyetniñ yaratılayatqan şaraitlerinde, qırımtatar tilini latin elifbesinden ilk qullanıp oquycaq ve orta tasıl müessiselerinde ana tilimizde ilk tasıl alacaqlardan siz oldıñız. Sizni bu imkânı elde etkeñiznen can-yürekten hayırlaymız!

Müellifler

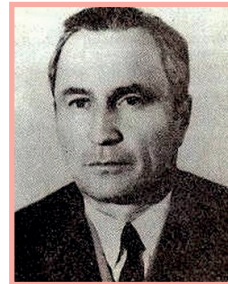

I-Cİ AFTA

Meraba mektep!

Remzi Burnaş

Meraba sentâbr, meraba mektep,
Sevimli ocamız, tezya ve ralem!
Tatilni bitirdim, sabırsız beklep,
Aşıqtım qoluma almağa qalem.

Keçilgen derslerniñ devamı başlanır,
Açılır bizlerge ep yañı yollar.
Kün-künden yürekke irade aşlanır,
Küçke küç qoşulır, qalbimiz coşar.

İzaat luğatçıǵı

tezya – emek derslerinde çalışılğan yer.
irade aşlanır – *mında*: serbestlik artar.
qalp coşar – *mında*: yürek istekke tolar.

Şiir üzerinde iş

- 1. Şiirni begendiňizmi? O, nasıl duyğular doğurdu?
a) quvanç; b) qayğ; c) ...
- 2. Müellif nasıl 'yañı yollar' aqqında ayta?
- 3. Şu 'yañı yollar' kimler içün açılır?
- 4. 'Kün-künden yürekke irade aşlanır' sözleriniň manasını siz nasıl aňlaysıňız?
- 5. Şiir kimniň adından yazılğan?
a) oca; b) talebe; c) müellif.
- 6. Şiirniň manasını öz sözleriňiznen ikâye etiňiz.
- 7. Şiirni ifadeli oquňız.

Kitap – bilgi anahtarı.

İlim – aqıl çoqrağı.

Aqıl bazarda satılmaz.

Til ve nutuq

Til ve nutuq – özara sıq bağı aňlamlardır.

Til – qonuşuv vastası, işaretler, vasta ve laqırdı etüv qaideleriniň sistemi.

Nutuq – öyle qonuşuv esnasıdır ki, o er bir til taşıyıcısı içün hususiydir.

Til ve nutuq – aynı bir adiseniň eki tarafıdır. Til – er angi adamğa, nutuq ise – muayyen bir adamğa hastır.

Nutuq ve tilni qalem ve metin ile teñeştirmek mümkin. **Til** – qalem, **nutuq** da – şu qalemnen yazılğan metindir.

Tilni qullanğanismiz içün, aqiqaten onıň bar olğanı aqqında aytmak mümkin. **Til** canlı olaraq mevcuttur, çünki o, vazifelerini becere. Şu vazifelerini de o, nutuqniň özünde, fikir etüvde, nutuq qararlarında becere.

Luğat

til taşıyıcısı – ana tilini bilgen er angi millet vekili

muayyen = konkret

mevcut = bar

nutuq qararı – *мовленневий акт*

laqırdı etemiz

diñlemiz

oquymız

yazamız

⇒ **1-ış. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz.**

Til ne olğanı aqqında tüşüngen ediñizmi? Bir adam laf ete, ekincisi onı diñley ve añlay. Siz de kitap, gazeta, mecmua oquğanda içinde ne yazılğanını añlaysıñız. İnsan sözlər yardımınen öz fikirlerini ifade ete ve olarnı başqalarğa yetkize. Bu al til yardımınen asıl ola.

⇒ **2-ış. Metinni oquñız. Onıñ mündericesi yardımınen til ve nutuq arasında olğan farqına yetiñiz.**

Til insanlarğa fikir, duyğu ve teessuratların paylaşmaq içün berilgen. Lâkin ana tilinde doğru laf etmek ve yazmaq, ağzaviy ve yazılı tilni daa da yahşı añlamaq içün yalñız sözlerni bilmek yeterli degil. Bu sözlər nutuqta özara nasıl bağı olğanlarına ait qanunların da bilmeli. Çünki biz ayrı sözlernen degil de, cümlelernen ve atta bütün metinler tizip laf etemiz.

⇒ **3-ış. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz.**

Biz özara em qonuşa, em de yazışa bilemiz. Qonuşuvnıñ (özara munasebetniñ) eki – *yazılı ve ağzaviy* şekli bar.

Ağzaviy ve yazma nutuq biri-birinden farq ete. Ağzaviy nutuq serbest ve yengil-yelpidir. Laf etken adam artqa qay-

tıp, ayılğannı tüzetip olamay. Yazma metin ise başta azırlana. Yazğan adam tüşünip-taşınıp yaza, bazıda bir şeyler sızıp taşlay ya da yañıdan yazıp başlay.

Ağzaviy nutuqta laqırdı tilge has leksika qullanıla. Kitabiy nutuqqa ait sözler esasen ilmiy neşirlerde, gazeta ve mecmualarda qullanıla.

Alimler ağzaviy nutuq yazma nutuqtan farqlanğanını qayd eteler. Laqırdı etkende bir çoq sözlerni aytmayıp, olarnıñ yerine ima-işaretlerni qullana bilemiz. Fikir ve duyğularımıznı ise intonatsiya yardımınen ifade etmek mümkün.

⇒ 4-ış. Metinni oquñız. Siz bu fikirnen razısızımı?

Şimdi teleköröv, kompyuter, İnternet zamanı deyler. Bu – globalizmniñ em müsbet, em menfiy tarafıdır. Güzel bir ikâye yahut şiir oqumaq İnternetteki bir öşek haberini oqumaqtan biñ kere eyidir. İnsannıñ aqıl baylığı – oquvdadır.

Şakir Selim

‘Til’ sözü çoqmanalıdır:

1. Tarihiy ceetten teşkil olıp, insanlarnıñ cemiyette qonuşuv, fikirleşuv ve biri-birini añlav aleti olğan ses, söz ve sarf vastalarınıñ sistemasıdır. *Qırımtatar tili. Türkiy tiller.*
2. Söz sanatında ifade vastalarınıñ topluluğı (üslübi)dir. *Be-kir Çoban-zadeniñ tili. Yazıcıların tili.*
3. Nutuq, söylemek qabiliyetidir. *Tilni coymaq. Hasta tilni coyıp, indemey yata.*
4. Malümat bergen işaretler (ses, signallar) sistemasıdır. *Balqurtlar tili. Ayvanlar tili. Yol areketi belgileriniñ tili.*
5. Köçme. Bir de bir şeyni (nesne ve adiselerni) ifadelegen, anlatqandır. *Faktların tili. Beden (oyun) tili.*
6. Köçme. Kerek malümatnı elde etmek içün tutulğan, esir etilgendir. *Tilge tüşmek. Tilge almaq. Tilini uzatmamaq.*

⇒ 5-ış. Metinni oquñız. Şiiriyet (nazm) ve nesirniñ arasında olğan farqına yetiñiz.

Şiiriyetnen nesir arasında farq nede? Siz qırımtatar tili ve edebiyatı derslerinde şiiriyetnen nesir arasında pek çoq farq bar olğanını bileceksiñiz. Misal içün şiirniñ ölçüsü bar. Yani er angi şiirde ya da şiiriy satırda bir qaç urğulı ve urğusız eca bar. Olar ardı-sıra ile belli bir tertipte yazıla ve şiirniñ vezin em de ölçüsini teşkil ete.

Mektep – benim küneşim,	7 eca
Bitmez onıñ ziyası.	7 eca
Odır benim dost-eşim,	7 eca
İlim, bilgi yuvası.	7 eca

E. İbrahim

Ana tilim, benim tilim,	8 eca
Menim çoqrağım.	5 eca
Menim gülüm, benim ilim,	8 eca
Menim bayrağım.	5 eca

Y. Qandım

Luğat

şiiriyet – поэзия

nesir – проза

ilim – наука

il = diyar, ülke, memleket, mekân

⇒ **6-ış. Metinni oquñız. Mündericesine sualler beriñiz.**

Bilgi ne içün kerek? Bilgi – yalñız malumat toplamı degil. Bilgi imtian bermek ve yahşı baalar almaqnen belgilenmey. Bilgi maneviy ösüv ve ikmet içün kerek. O, er angi vaziyette doğru saylav yapabilmek içün kerek.

İnsannıñ bilgi alğanınen dünyabaqışını keñleşe. O, daa da yahşı ve ferasetli ola. Bilgi sayesinde insanlarda uzaq mesafelerge yetmek, okeanlarını aşmaq, avada uçmaq, bir çoq hastalığını yeñmek imkânı peyda oldı. Bilgi o ya da bu adiseniñ terenligine, aslına barıp yetmege yardım ete. Demek, bir şeyni añlamaq içün bilgi kerek.

Bilgiñ ne qadar çoq olsa, o qadar da aqıllı olasıñ, o qadar da başıñ yahşı çalışıp başlay. Mektepte alınğan bilgi aya-tıñnı daa da meraqlı ete.

Luğat

dünyabaqış – *світосгляд*

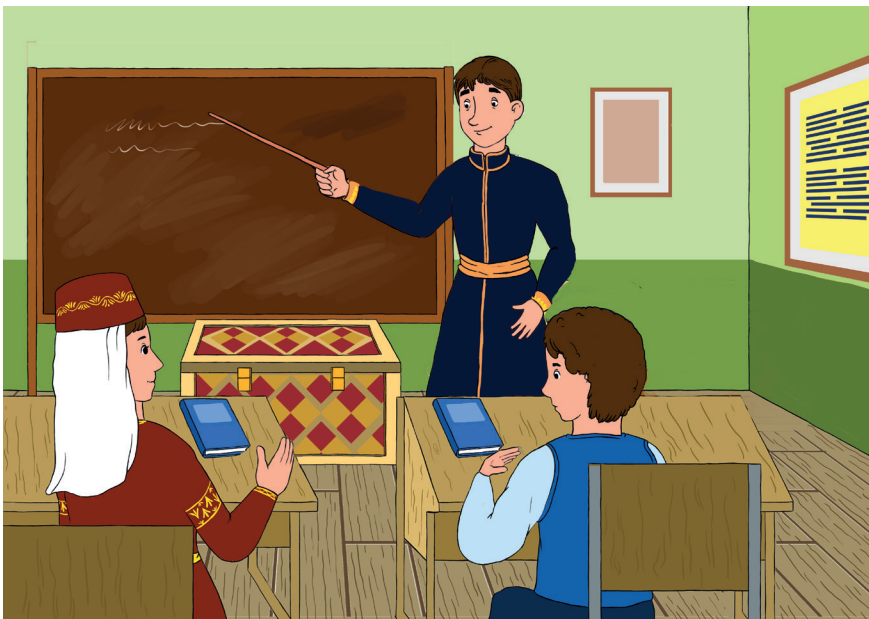
⇒ 7-iş. İkâyeni oquñız.

Oca ve talebeler aqqında ibretli ikâye

Oca derske sandıqnı ketirip, talebelerge:

– Oqumağa başlamazdan evel bu sandıqnı ille açmaq kereksiñiz,– dedi.

Talebeler sandıqnıñ etrafını deral sarıp aldılar. Onı çe-şit aletlennen açmağa tırıştılar, amma mürekkep kiliti iç de açılmay edi. Bir talebe evden türlü-türlü anahtarlar bile ketirdi. Lâkin birisi de açalmadı. Daa bir talebe sandıqnı baltanen parçalamaq istedi, amma areketleri nafîle oldı. Niayet, bir talebe çekine-çekine:

– Ocam, belki başta yolunu öğrenmek gerek? – dedi. – Men çeşit kilitlerni öğrensem, ondan soñ bu sandıqı da açarım. Bunıñ içün maña bilgi ve vaqıt gerek.

Oca talebeni quçaqlap:

– Doğru aytasıñ. Bilgi – hazine, emek ise onıñ kilitini açacaq anahtarıdır. Tek bilgi alğan soñ bu hazineni açmaq mümkün.

⇒ **8-ış. Metinni oquñız. Onı öz misalleriñiznen tamamlañız.**

İnsanda em özüne, em dünyadaki şeylerge nasıldır adlar bermek içün sözge ihtiyacı peyda oldı. Çünki bir şey aytmaq ya da fikir etmek içün o ya da bu şeyni adlandıрмаq gerek. İnsan etraftaki şeylerge eñ adiy adlar bergen. Resimlerde neler tasvirlengen? Er bir resimge söz birikmelerini tiziñiz.

Ev işi ▶ İstegen vazifeni saylap, evde beceriñiz.

⇒ **9-ış. Metinni oquñız. Mündericesine sualler tiziñiz. Qayd etilgen sözlerniñ çeşitini belgileñiz. Üçünci abzatsnı köçürüp alıñız. Metinni ikâye etiñiz.**

Küz keldi. Mektep talebeler, ocalar içün öz qapılarını artınace aç. Mektepte balalarını çoqtan-çoq **meraqılı** yañılıqlar ve unutulmaz körüşüvler bekley.

Balalar, mektepte ana-babañız degil de, başta bir siz özüñiz oquğanıñıznı unutmañız. Bunıñ içün ev vazifelerini özüñiz yapıñız.

Derste ocanı diqqatnen diñleñiz, yañıñızda oturğan sıñıfdaşıñız sizni lafqa tutmasın. Defterde de hatasız, diqqatnen **yazıñız**.

Derske keç qalmaq yahşı degil, amma mektepke kelme-
mek ondan da yaramay bir arekettir. Mektepke azırlan-

mayıp barmaq olmaz. Nezaret işi yapılacak künü kelir de, mıtlaqa qolaysız alğa **qalırsıñız**.

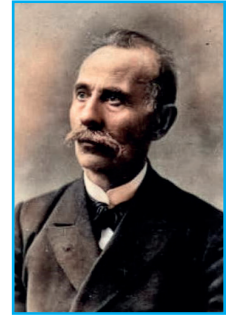
Eñ **aqıllı** adamlar bile er şeyni bir kereden ańlap olamazlar. Eger derste nenidir ańlamağan olsañız, aman qoluñızni köterip ocañızdan sorañız.

⇒ ‘**Oca ve talebeler aqqında ibretli ikâye’ni** öz sözleriñiznen ikâye etiñiz.

⇒ **R. Burnaşnıñ ‘Meraba mektep!’ şiirini ezberleñiz.**

⇒ **(Evde ya da özara) dialognı oyun şeklinde keçiriñiz.**

- Bu siziñ sınıfıñızımı?
- E, bu, bizim sınıfımız.
- Sınıfta kaç rale tura?
- Sınıfta 15 rale bar.
- Tahtanıñ töpesinde ne asılğan?
- Tahtanıñ töpesinde suret asılğan.
- Bu, kimniñ sureti?
- İsmail Gasprinskiyniñ suretidir.
- Pencereleer yanına ne qoyulğan?
- Pencereleer yanına gül çerepleri tizilgen.
- Sınıf odasında kaç pencere bar?
- Sınıfta üç pencere.
- Tahta nasıl çalışa?
- Tahta pült yardımınen çalışmağa başlay.
- Ders bitkenini ne bildire?
- Dersniñ soñunda zil çalına. Demek, teneffüs başlana.
- Talebeler sınıftan qayda çıqalar?
- Talebeler azbarğa çıqalar.

‘Qarılğaclar duası’ (parça)

Noman Çelebicihan

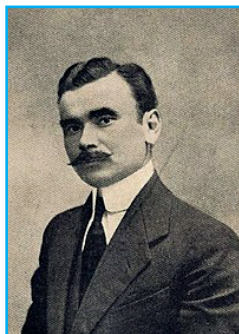
II

Ruşdiye dediler, bir mektep açıldı, eşitim, qorqtım, tüşündim. Mektep, ebet, mektep...

Ruşdiyege meni de yazdırdılar... Ruşdiye meni qamçı, egerden ayırdı. Köy balaları tekrar toplandıq. Develerni, qoylarnı başqa çobanlarğa taşladıq; çöllerden, sürülerden, beyaz pamuq qozulardan ayırıldıq.

Mektebin büyük, çifte qanatlı, aq boyalı qapularından içeri kirdik. Kirdigim zaman yüregimde bir yengillik, añlaşılmaz bir şey, quvanç duydım. Yüksek, beyaz bir yapı, geniş, büyük pencerelerden parıl-parıl ışıklar töküle edi. Sıralar sıra-sıra tizilgen, qarşıda qara, yalpaq, eki tuyaqlı bir tahta tura edi. Qara qalpaqlı, qırmızı çehreli bir yigit cüre, kezine: cürgende söyley, oquy, oquta, añlata edi. Açıq büyük tatar sözlerimen añlatqanda, er sözü qafama bir qamçı qadar öte, miyim döne edi.

Bu ruşdiyenin baş ocası edi. Ertesi künü epimizge bir biçimde urbalar kestirdi, yañı-yañı güzel kâğıtlı kitaplar berdi. Qalem, defter, bor dağıttı. Em oquta, em yazdıra edi. Kimerde qara tahtağa çıqara, bizge eñ parlaq, er türlü oquvlarnı bu geniş qara tahtada oquta, ögrete edi. Biraz oqutır, soñ oynatır, tınışlandırırđı. Oyun içün mektebin güzel, temiz, sarı qumlarman bezengen geniş bir bağçası bar edi. Bağçada küneşniñ sıcaq, altın nurları arasında çapar, sıçrar, salıncaq teper, top oynardıq. Ocamız da oynardı. Bizge bilmedigimiz, körmedigimiz oyunları öğretir,

oynamağa alıştırırdı. Yaşamaq – oynap oñmaqtır, derdi. Epimiz küler, oynar, oynay-oynay yorulır, terler, bezerdik. O zaman: ‘Aydı, mektepke!’ emrine qarşı quvana-quvana, sevine-sevine oqumağa başlardıq.

Ocamız bizni sever, ohşar, tekrar devam eter, oqutır, oqutqanda biz yazar, diñler, can qulağımıznen diñlerdik. Biz şimdi ocamızdan qorqmaz, onı severdik. Sabaqlarımız-nı seve-seve oqur, öğrenirdik. Esap, tarih, endese, coğrafiya öğrendik. Tarihtan temelimizni, soyumız-nı, asıl, büyük atalarımız-nı, bu eski tatarlarnı tanıdıq.

Coğrafiya bizge oturdığımız, oynadığımız, yaşadığımız topraqların, kezdigimiz qulan çöllerin kenarlarını öğretti. Çağlaya-çağlaya, yuvarlana-yuvarlana aqıp ketken çayır-larnı, ırmaqlarnı, tolqunlana-tolqunlana, çaypala-çaypala köpürgen, taşqan deñizlerni, mavı kölgeli dağlarnı... deñiz-lerniñ terenligini, dağlarnıñ büyükligini öğretti... Yara-dannıñ büyükligini öğretti.

Biz şimdi em oquy, em oynay edik. Oynay-oynay, quvana-quvana yaşay, ögrene edik. Oqudığımız-nı añlay, bile, bildigimiz içün ocamız-nı pek severdik. Soñra babalarımız-nı, analarımız-nı seve, başqa bir bilgi, başqa bir duyğuman seve edik. Kitaplarımız-nı severdik.

Qalem, kâğıt, tebeşirimizni seve, sıralarnı seve, qara tahtanı bile seve edik. Mektepniñ bağçasını seve, bütün köyümüzni, köy tatarlarnı seve edik...

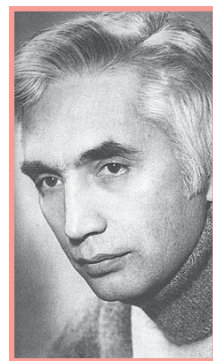
Bilgenden, añlağandan, tanığandan soñ taşlarnı, çayır-larnı, bütün ciannı seve edik!..

- Eserniñ baş qaramanı mektebini, derslerini, ocasını nasıl hatırlay? Siz bunı begenesizmi?
- Soñki cümleleriñ qıymetini ve o (şu sevgi) kimge ve nege bağlı olğanı-nı añlatıñız, kimden ve neden kelip çıqqanına köre netice çıkarıñız.

Çanta (ikâye)

Emil Amit

Server azbardaki arabacıq üstüne oturıp, pırc-pırc burnunu çeke. Elindeki taze yeşil çubuqnen qumnu çizğalay.

– Er vaqıt, er şeyniñ eskisi maña kelip tüşe,– dep burnu astından mırılday ve köz-yaşları cıbrırayım dep turğan közlerini kirli ellerinen oqalay.

– Kitaplar, derslikler Levizadan asabalıq qalalar: yuz yıl yatqandan soñ maña... Endi çantası da eskirdi, oña ke-regi yoq, maña bereler...

Anası yipke asılı bem-beyaz çamaşırlarını elinen tutıp baqa.

– Vazgeç endi, şınşıqlay berme! – dey o, artına aylanıp.– Leviza beşke oquy edi, sen ise beş degil, endi eki bile ala başladıñ...

– Eki eken! Elbet de, çantañ eski olsa, ‘eki’ olur. Başqa balalarınñ çantaları yañı, benimki ise...

– Yeter endi! – anası sertlene, cırayı sıtıla.– Seniñ yañı formañ bar. Leviza senday ekende mektepke çablanan bargan vaqıtları da ola edi... Şimdi de maña, baq, dostları toğaylıqta oynap-çapıp yüreler, çeçek cıyalar. Endi mektepni bitirip, kitap-defterlerden qurtuldıq, dep quvanalar. Leviza ise mal fermasına ketmege azırlana. Çalışmağa öğrenmek istey, bilgisini arttıracaq ola... Anasına yardım etmek istey.

Anası quruğan çamaşırlarını toplay ve tahtaları quraqşığan merdivenden çardaqq köterile.

Server köz qıyığından Levizaniñ penceresine baqa: aptesi özünüñ beyaz halatını ütüley. Bu halat anasınıñki edi, şimdi onıñki oldı. Ömründe birinci kere aq halatnen işke ketmege azırlana.

Server aptesine baqtı. Aptesi oña endi balaban qız olıp köründi. Dülberligi de öyle... Köyde ondayın dülber qız yoqtır. Lâkin Levizaniñ qalın saçları arasında qıstırılğan papadiye çeçegi solğan, bürüşken... Server aptesini acıgan kibi oldı. Deminki can ağırısını da unuttı.

Server yerinden sıçrap turdı, özenniñ o tarafına cayılğan yeşil toğaylıqqa köz taşladı: etrafta çeşit renkte çoqtan-çoq çeçek cayrap yata, öyle bir dülber manzara ki, güya onı tılsımlı ellerinen nasıldır bir acayip ressam yapqan. Server soñki sefer burnunu çekti de, qoraniñ üstünden sekirip, o tarafqa çapıp ketti.

...Leviza em yırlay, em de ütüley. Penceredeki çöl çeçegi destesini eslemey. Qaşan yelçik çeçeklerniñ yapraqlarınan oynay, yelpirete, güya toğaylıqlarınıñ qoqusını Levizağa sezdirmek istey. Leviza penceredeki çeçeklerni körğeni-nen, şasıp qaldı. Atta qolunu bile pişirdi. Çeçeklerni eline aldı, sıypadı, qoqladı, bağına bastı. Soñ, pencereden başını çıkarıp, belinece egilip, o yaqqa, bu yaqqa baqtı.

– Server! Serverçik! Bu yerde iç kimse keçmedimi?

– Yoq, körmedim,– dedi Server ve aptesine tilini kösterip, özen yalısında oynağan balalar betke çapmağa ıntıldı.

– Server, kadâm, bu yaqqa kelçi. Saña gizli bir şey aytacam.

Server, til köstergenim içün qulaqlarım bululmazmı eken, dep qorqa-qorqa pencere yanına keldi.

– Men saña, kadâm, birinci aylığımızdan yañı çanta alırım,– dedi Leviza Serverniñ qulağına pısıldap. Dedi de, aytqanlarından utandır kibi, şu saat başını kerı çekti.

– Hucur qız bu bizim Leviza,– dey öz-özünə Server.– Çeçekləri men şay, olmaycaq bir şey dep ketirdim, o ise maña çanta... Özü de birinci aylığından... bar da aña baqayım qız balanı.

Luğat

asabalıq qala –

залишається в спадок

vazgeçmek –

відмовлятися

şınşıqlamaq – *скиглити*

sertleşmek = açuvlanmaq

çıray sıtmaq – *насунитися*

çabla (papuç) – *чув'як*

quraqşımaq –

розсихатися

köz qıyığı = mında: köz
çetinden

qıstırmaq ~ ilıştirmek

bağrına basmaq ~ quçaq-
lamaq

ıntılmaq = tırışmaq

gizli = sırlı

keri keçmek = artqa qayt-
maq

imaye = qorçalav

Metin üzerinde sualler

1. Server ne için azbarda mırıldap otura edi?
2. Anasının Serverge cevabını tapıp oquñız.
3. Serverniñ anası qızı Levizanı ne için imaye ete?
4. Leviza odasında ne yapa, qayda ketmege azırlana?
5. Pencereden Serverge aptesi nasıl olup köründi? Bunı ikâyeden tapıp oquñız.
6. Server Leviza aptesi için ne yaptı?
7. Leviza çeçekleri eline alğan soñ qardaşinen olup keçken dialognı oquñız.
8. Serverniñ 'Elbet de, çanta eski olsa, 'eki' olur' degen sözlerinden razısıñız mı?
9. Etraftaki tabiatnıñ güzelligini tasvirlegen parçanı tapıp oquñız.
10. Leviza nasıl qız olğanını tasvirleñiz.
11. Serverniñ areketlerini begendiñiz mi?
12. Begengen parçañıznı ikâye etiñiz.

Ev işi

‘Qorantada ana ile bala, qardaşlar arasında nasıl munasebetler qurulmaq kerek?’ mezuında ağızviy çıqış azırlaңыз.

Mustaqıl oquv içün

Halilniñ oyları

İdris Asanin

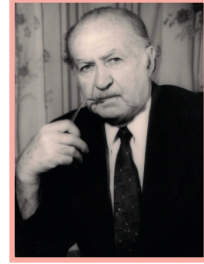
Beşincige baram men,
Kirdim on yaşına.
Endi büyük hayallar
Dolanalar başımda.

Olıp cesür kosmonavt,
Kâinatta uçsamı...
Seyaatçı olıp men,
Okeanlar aşsamı...

Ya bir şair olsam da,
Aqiqatnı yırlasam...
Vatanıma, halqıma
Yañı ömür sırlasam...

Babam sezip oyumnı,
Dey:
– Özünü aldama.
Kün evelden aşırıq,
Kâinatta yaldama.

Eñ yahşısı – eger sen
Alâ alsañ dersinden.
Oquv, ilim, ünerde
Qalışmasañ kimseden.

İlim barda – qaruv bar,
Küçlü olur bilegiñ.
Angi yolnen ketseñ de,
Aqqa döner tilegiñ’.

Doğru niyet – yahşı şey,
Baba sözün tutam men.
Kelecekke yol salam,
‘Alâ’ alıp dersimden.

Luğat

kosmonavt = kâinatçı
salmaq (şive) = qoymaq

Ana tiliniñ emiyeti

⇒ Aşağıdaki fikirlernen razısız mı?

1. Biz ana tilimizni bilmek kerekimiz, bu bilgi bizge ömür boyu yardım eter.
2. Qırımtatar tili derslerinde fikir etmege, fikirlerimiziñ doğru, açıq-aydın, hatasız ifade etmege öğrenemiz.
3. Qırımtatar tili bizge vatanperverlik duyğusını aşlay.
4. Qırımtatar tili yardımınen başqa türkiy halqlarınıñ ve-killerenen qonuşa bilemiz.

⇒ 1-iş. Metinni oquñız.

Qırımtatar tili – qırımtatar halqınıñ milliy tili, türkiy tiller gruppasına kire. Bizim tilimizniñ çoq asırlıq tarihi, medeniyeti ve yazısı bar. Ulu qırımtatar yazıcıları ve şairleri öz eserlerini qırımtatar tilinde yazğanlar. Diger tiller kibi, qırımtatar tili de halqınıñ tarihi ve medeniyetini, maneviy ayatını, ananeleri ve turmuşını aks ettire. Milletniñ eñ büyük degerligi – yazğan, laf etken ve fikir etken tilidir. *Fikir etken!* İnsannıñ bütün añlı ömrü ana tilinen bağıldır!

⇒ **Siz aşağıdaki fikirlernen razısınızmı?**

- Qırımtatar tilini bilmek kerekim, bu bilgi maña ömür boyu yardım eter.
- Tez oqumaq, oqulğannı añlamaq, metinnen çalışmaq ayatta kerek olur.
- Qırımtatar tili derslerinde fikir etmege, fikirlerimni doğru, açıq-aydın, hatasız ifade etmege öğrenem.
- Qırımtatar tili maña vatanperverlik duygusını aşlay, öz halqım ögünde mesülietimni is etmege yardım ete.
- Qırımtatar tili yardımınen başqa türkiy halqlarınñ ve-killerenen qonuşa bilem.

⇒ **2-iş. Devletimizde qırımtatarlarını tamır halqı dep tanığanlarını siz bilesizmi? Metinni oquñız.**

İnsan qaysı milletke mensüp olsa, şu milletniñ tili onıñ içün tuvğan til ola. Devlet tili – belli bir devlette siyasiy, iç-timaiy, iqtisadiy ve medeniy ayatta birleştirici rol oynayan tildir. Ukrainanıñ devlet tili – ukrain tilidir. Ukrain tili memleketimizniñ er bir müessesesinde kullanıla. Merkeziy gazeta ve mecmualar, qanunlar ukrain tilinde neşir etile.

Ukrainada er bir milliy azğınlıqnıñ öz tuvğan tilini saqlap qalmağa aqqı bar, ve devlet buña kefillik bere. Tamır halqları, şu cümleden qırımtatar tiliniñ öğrenilüvi ve inkişaf etilüvi içün şaraitler yarata.

⇒ **3-iş. Metinni oquñız.**

Epiñiz ciddiyy yanaşıp, öz ana tiliñizni istek ve sevginen öğrenseñiz, doğru yazmağa da öğrenirsiñiz.

Öz fikirleriñizni ağzaviy ve yazılı şekilde doğru kullanıñız. Açıq-aydın ifade etmek içün tuvğan tiliñizni öğreniñiz. Öyle ikâye etmek ve yaza bilmek kerekseñiz ki, diñlegen ya da oquğan adam sizni em añlasın, em de oña meraqlı olsun.

- **Siz ana tilimizni qoşma öğrenmek içün malümatnı qaydan tapasız?**

⇒ **4-İş.** Aşağıdaki sözlerden cümleler tertip etip yazınız:

1. Qırımtatar tili, er kün, dersleri, ola, yektebimizde;
2. Çañ, kirdiler, balalar, qaqlğanınen, sınıfqa;
3. İsteseñ, temelli, oqu, bilmek, kitaplar, ana tilini;
4. Tilinde, Qırımnda, ve, neşir etile, mecmualar, qırımtatar, gazeta;
5. Çoq, tilimizniñ, asırlıq, bar, tarihi;
6. Añlı ömrü, bütün, bağı, ana tilinen, insannıñ;
7. Til, hazine, bitmez-tükenmez, tuvğan;
8. Kire, tiller, qırımtatar, gruppasına, türkiy.

⇒ **5-İş.** Şiirni oquñız. Qızçıq çeçeklerni qayda cıyğanını ve kimge bağışlağanını öz sözleriñiznen yazıñız.

Ayşeçik

Cıñız Dağcı

Bir kün saba Ayşeçik
Tüşti mektep yoluna.
Özen boyu ketkende,
Çeçek cıydı qoluna.

Mektebine barğan soñ,
Ocasını taptı o.
Çeçeklerni ocanıñ
Quçağına attı o.

(1939 s.)

⇒ **6-İş.** Metinni oquñız. Müellifler kimge muracaat eteler?

Balalar, epiñiz ciddiyy yanaşıp, öz ana tiliñizni istek ve sevginen ögrenseñiz, doğru yazmağa da ögrenirsiñiz.

Öz fikirleriñizni ağzaviy ve yazma şekilde doğru şekillendirsiñiz. Açıq-aydın ifade etmek içün tuvğan tiliñizni ögreniñiz. Öyle ikâye etmek ve yaza bilmek kereksiñiz ki,

diñlegen ya da oquğan adam sizni em añlasın, em de oña meraqlı olsun.

Böyle suallerge cevap beriñiz:

– Fikirlerini doğru şekillendirmek için qaysı qaidelerini kullanmalıımız?

– Qonuşqanda nege riayet etmelimiz?

⇒ **7-iş. Atalar sözlerini oquñız, manalarını añlatmağa tırışıñız. Bilgi aqqında atalar sözlerini köçürüp yazıñız.**

Sabırnıñ tübü – sarı altın.

Bilgisiz insan, qanatsız quş kibidir.

Olacaq bala areketinden belli.

Bilgen – bilgisine işanır, bilmegen – parmağını tişler.

Bilgi saibi bilgige toymaz.

Büyükke sayğı, küçükke sevgi.

⇒ **8-iş. Metinni oquñız.**

Til öğrenmek pek qolay. Bala 3–4 yaşında endi laf etmege bile. Aynı vaqıtta, til pek mürekkep, ğayet zengin, olduqça ifadeli ve er bir adamnıñ, bütün cemiyetniñ ayatınen er taraftan sıqı bağıldır. İç kimse: ‘Of, bundan bir kün evel men, niayet, tilni öğrendim’,– dep aytıp olamaz. Til – bitmez-tükkenmezdir!

- Siz metinniñ esas fikrini añladıñızımı? Tilni öğrenmek için bir kün, bir yıl yetermi? Siz nasıl netice çıqardıñız?
- Ağzaviy cevabıñız için 3–4 cümle tiziñiz.
- A, b, c ariflerinen başlanğan onar söz tapıp yazıñız.

⇒ **9-iş. İbretli ikâyeni oquñız. İkâyeniñ esas fikrini ifadeleñiz.**

Ocağa talebeler nege kerek?

Talebelerniñ oqumaq için ocası olsa, ocanı aysa kim öğretir? Yoqsa oca başqa bir şeyge öğrenmeymi?

Buña oca şöyle cevap berdi:

– Ögrene, elbet ögrene. Tamam buña oña talebeler berildi.

- Saygılı talebeler! Siziñ fikriñizce, ocalar sizden nelerni ögrene ya? Buña er biriñiz cevap tapıp, sınıfta onı seslendiriniz.

Ev vazifesi

Ocanıñ tevsiiyesine köre ev vazifesini saylap alıñız.

⇒ **1-iş.** Metinni oquñız, defteriñizge köçürüp yazıñız. Metinni tafsilâtlı (demek bazı müim yerlerini açıqlap) ikâye etiñiz.

Tuvğan til

Bizim tuvğan tilimiz – qırımtatar tili. Onda ne qadar ötkür sözler bar! Qırımtatar tili zengin, dülber. Sözlerde qartallarnıñ seslerini, özençiklerniñ şırıltısını eşitmek mümkün. Bu tilde Aşıq Ümer gazellerini yarattı. Noman Çelebicihan ‘Ant etkenmen’ şiirini yazdı...

Yu. Qandım

⇒ **2-iş.** “Ocağa talebeler nege kerek?” ibretli ikâyeni öz sözleriñiznen ikâye etiñiz.

⇒ **3-iş.** Emil Amitniñ ‘Çanta’ ikâyesini qısqadan ikâye etiñiz. (Evde ya da özara) dialognı oyun şeklinde keçiriñiz.

- Siziñ bugün qaç dersiniz bar e?
- Bizim bugün 5 dersimiz bar edi.
- Derslerde ne yaptınız?
- Oquy, yaza ve saya edik.
- Oca ne yaptı?
- Oca yañı malümatnı añlattı.
- Ya talebeler şu vaqıtta ne yapa ediler?
- Talebeler ocanı diñley ediler.
- Soñ ne oldı?
- Soñ oca talebelerden ne añlağanlarını soradı.

Unutma bunu!

Ablâziz Veliyev

Vatan – Ana, Ana – Millet.
Millet – bu tildir.
Til bilmegen qırımtatar,
Aytıñız – kimdir?

Tilimizge hiyanetlik –
Cinayet, güna.
Vatanperver olsañ eger,
Unutma bunu!

- Şiirde Vatannen bir sırada angi sözler tura? Siz bunen razısız mı?
- Tilimizge hiyanetlik degil, sayğı bildirmek içün ne yapmalı mız?

3-NCİ AFTA

O nedir?

Üsein Şamil Tohtargızı

Bundan soñra onsuz ayat olmayacaq,
Onıñ ile açılan gül solmayacaq,
O olan yerde zuluma yer qalmayacaq,
O – oquvdir ki, çocuqlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, insanınıñ kemalıdır!

Nerde olsa onıñ iledir saadet,
Er şeyden artıq oña vardır riayet,
Onsuz millet mahv olacaqtır, niayet,
O – oquvdir ki, insanlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, milletniñ kemalıdır!

Onıñle yapıldı telefon, telegraf,
Demir yollar, parohodlar, türlü nizam,
Onıñ içün yaratmış bizleri tabiat,
O – oquvdir ki, çocuqlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, insanınıñ kemalıdır!

O keser tamarını er zilletin,
Yer gider dini ve islâmiyeti,
Diregidir semalarınıñ ve yerniñ,
O bitirir keregini er milletin,
O – oquvdir ki, insanınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, milletniñ kemalıdır!

Dünya onıñ elinde döner-dolanır,
Cümle halqı kendi elinde qullanır,
Onsuz adam nereye varsa horlanır,

O – oquvdır ki, çocuqlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, insannıñ kemalıdır!

Amerika onıñle qazandı şüret,
Avropalı oldı bar dünyaya ibret,
Nedir elektrik, acayıp bir quvet,
O – oquvdır ki, çocuqlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, insannıñ kemalıdır!

Odır bizim raat olmamıza sebep,
Çalışırmaq, onı bize verir mektep,
Fenden eyi olmaz iç bir başqa meslek,
O – oquvdır ki, çocuqlarınıñ malıdır,
O – ilimdir ki, insannıñ kemalıdır!

Luğat

saadet = bahıt
sema = kök
dolanmaq = aylanmaq
zillet = aşalav, mashara
zulüm = zorbalıq
insannıñ kemalı = insannıñ mükemmelligi
mahv olacaq = yoq olacaq
meslek = zenaat
parohod = vapur
oldı ibret = *mında*: oldı nümüne
şüret = şan

Şive sözleri

çocuq – bala, var – bar, verir – berir, nerde – ne yerde, açıl-
lan – açılğan, olmayacaq – olmaycaq, bize – bizge, yaratmış –
yaratqan, bize – bizge, çalışırmaq – çalışsaq, olmamıza – olma-
mızğa, tamar – damar *kibi*.

⇒ Suallerge cevap beriñiz.

1. Üsein Şamil Tohtarğazınıñ ‘O nedir?’ şiiri ne aqqında?
2. İlim, oquv insańa ne bere?
3. Oquvsız, ilimsiz insan nasıl yaşar edi?
4. Şiirde ilimniñ nasıl yeñişleri aqqında ikâye etile?
5. İlim, bilgi, oquv insanniñ nasıl olmasına sebepçidir?
6. Mektep insańa ne bere?
7. Şiirniñ er bir sutunında tekrarlanğan satırlarnı tapıp oquñız. (*Malümat içün:* sutunlarnıñ soñunda aynı bir satırlar tekrarlanuvı usulı, olarnıñ müimligini qayd ete. Faqat olar yañı mündericesini qoşmay.) Şu sözlerniñ manasını añlatıñız.

Qoşma malümat

Ü.Ş. Tohtarğazınıñ [yuqarıda berilgeninen beraber] ‘Ne kerek?’, ‘Çocuq, git mektebe!’, ‘Oqumaq ister!’ kibi şiirleri, mahsus balalar içün yazılıp da, halqı ilimge, bilgige davet eteler. Olar caillikten qurtuluv mevzusına aitler. Müellif balalarğa muracaat ete, çünki olar halqıñ kelegecidir.

Şevket Yunusovdan

Mustaqil oquv içün

Çocuq, git mektebe!

Üsein Şamil Tohtarğazı

Oqu, cail qalma,
Dünyada hor olma,
Ceennemde yanma,
Müfsitlere qanma!
Çocuq, git mektebe,
Bulursıñ mertebe!

Yazı yazmaya öğren,
Yazıdır işi gören,
Odır yemek veren,
Seni güzel gören.
Çocuq, git mektebe,
Ara bul mertebe!

Dünyada er şey çoq,
İlimsiz, emek yoq,
Bilen er daim toq,
Deme sıcaq-suvuq.
Çocuq, git mektebe,
Aq verir mertebe!

İster isen savap,
Çalış, öğren esap.
Hazinedir kitap,
Cailliktir azap.
Çocuq, git mektebe,
Var, qazan mertebe!

Onsuz dünya harap
Olurdu, bil sorap.
Ocañdan al cevap,
Bil, ol alicenap.
Çocuq, git mektebe,
Andan al mertebe!

1909 s.

- Şiirde rastkelgen şive ve laqırdı sözlerine misal ketirip, onların edebiy şeklini tapınız.

Qonuşuv qaideleri

Qonuşuv qaidelerini biliñiz

Adamlar sizni daa yahşı añlasınlar dep, qonuşuv qaidelerine emiyet beriñiz.

Diger adamların işlerini sorañız, bunu samimiylik ile yapıñız.

Yahı diñleyici oluñız. Yahşı laqırdı etken degil, yahşı diñlemege bilgen yahşı subetdeş sayılğanını unutmañız.

Muqayt olıp tenqit etiñiz. Başta öz yañlışlarıñız aqqında laf etip alıñız, tek soñ ise digerlerniñkisini doğrudan-doğru degil, vastalı kösteriñiz.

Özüñizni yükseltmey, nazik, sakın, işançlı laf etiñiz.

Adamları maqtañız. Adamlar aqqında tek yahşı tüşüniñiz, olarğa işanıñız.

Qavğa-dava çıqarmañız. Başqa adamnıñ fikrini ürmek etiñiz.

Külüñiz, biri-biriñizge tebessüler bağışlañız! Siz külümsireseñiz, sizge de cevap etip külümsirerler.

Qaidelerni oquñız. Defterge tek resimlerde olğan qaidelerni yazıp alıñız. **Yazma nutuq** yazılğan ya da basılğan olur. Yazma nutuqñı biz oquymız ve yazamız. Yazma nutuq soñ peyda olur, o, evelden tüşünip doğrultıla bile.

⇒ **1-iş. Metinni oquñız. Mündericesine misaller ketirmey sualler tiziñiz. Metinge serleva beriñiz.**

Dostuñnı qolaysız bir vaziyetke qoymaq olmay. Dostuña qıyın becerilecek ricalarnen bulunma. Arqadaşıñnıñ, yardım etip olamağanı içün, qabaat duyğusu peyda olur. Yardımğa pek sıq muhtac olma. Erte-keçmi, dost bundan bezer. Vadesini eda etip olamasañ, söz berme, akis alda dostuñnıñ senden közü qaytır. Can ağırtıcı lağaplar qoyma, beden nuqsanlarından külme, sayğısızlıq bildirme, terseyme.

⇒ **2-iş. Til nedir? Bu fikirlernen razısıñızımı? Begengen cümleli köçürüp yazıñız ve ezberleñiz.**

- Til – insanlar arasında qonuşuv vastası.
- Tilde halqñnıñ tarihi, medeniyeti ve urf-adetleri öz ak-sini tapa.
- Til qonuşmaq, fikir etmek ve öz fikirlerini ifade etmek içün kerek.

⇒ **3-iş. Metinni oquñız.**

Zemaneviy adamğa kitap kerekmi? Elbet de, kerek! İnsanlar kitap oqup, öz bilgisine bilgi qoşalar. Özünüñ söz baylığını arttıralar, bilgi dairesini genişleteler. Kitap oquv miyimizni çalıştırta, düşünmege ögrete, tasavur ve fikir etüv qabiliyetimizni inkişaf ettire. Bundan da ğayrı, kitaplar oqusañız, doğru yazmağa ögrenirsiñiz.

- **Zemaneviy adamğa kitap kerekmi? Cevapnı kitaptan tapıp yazıñız.**

⇒ **4-ış. Tapmacaları oquñız. Cevaplarını resimlerle baqıp tapıñız. Defteriñizge tek fiillerni köçürüp yazıñız.**

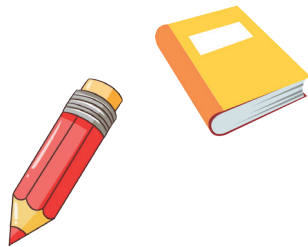
Terek de degilim, yaprağım bar.
Kölmek de degilim, tikişim bar.
İnsan da degilim, laqırdı etem.
Ocaday er kimge aqıl ögretem.

Z. Cavtobeli

Santıraç – esapqa, yolaqlı – yazığa.
Bu – qaya sızıqlı, onda yazmağa zevqlı.

Qap-qara bir oğlançıq
Ağaç urba içinde.
Burnı tiyse iz qala
Beyaz kâğıt üstünde.

B. Mambet

⇒ **5-ış. Kitap aqqında atalar sözlerini oquñız, defteriñizge köçürüp yazıñız. Olarnı nasıl añlaysız?**

Bir kitap biñ adamnı ögrete.
Eñ yahşı dost – kitaptır, eñ yahşı zenginlik – bilgidir.
Kitap yazmaq – inenen quyu qazmaq.

⇒ **6-ış. Metinni oquñız.**

Sözler, sözler, sözler... Mektepte sen çoq sözlerni oqumağa ve yazmağa ögrenesiñ. Bir sıra sözler ayrı predmetlerni bildirer: top, terek, kitap, masa. Diger sözlerniñ ise abstrakt (mücerret) manası bar: meramet, dünya, tabiat. Sen daa çoq yañı sözler ögrenirsiñ, olarnı añlap başlarsıñ. Er yañı oquv yılı saña çoqtan-çoq acayip sırlar açar. Dünya pek büyük, mürekkep, türlüdür. Sen de onı ögrenirsiñ. Neçün? Çünki bu – meraqlı!

⇒ **Aşağıdaki sıralarnı devam etiñiz.**

Ayrı predmetlerni bildirgen sözler: top, terek, kitap, ...
Mücerret (abstrakt) sözler: meramet, dünya, tabiat, ...
Tabiat adiseleri: yağmur, yıldırım, kök quşağı, ...

Bilgeniñiz kibi, elli yıldan ziyade sürgünlükte yaşağan halqımız nice qıyınılıqlarnı, facialarnı başından keçirdi, azaplar çekti. Uzun yıllar devamında ana tilinde ne mektep kördi, ne de kitap. Lâkin, buña baqmadan, tilini ğayıp etmedi. O devirniñ qırımtatar balaları rus, özbek, qazah mekteplerinde oqusalar da, qorantalarında ana tilinde, öz şivelelerinde laqırdı ettiler. Böyleliknen, tilimiz ölmedi, yaşadı!

Zakir Qurtnezir

- Müellif beyan etken fikirler sizge añlayışlını? Öz tüşünceleriñiznen paylaşsañız.

⇒ **7-iş. Metinni oquñız. İnsan etraftaki adiselerni nasıl añlata bile?**

Mektepte balalar bir çoq fen öğreneler: nebatşınaslıq, ayatfenlik, himiya, coğrafiya, fizika. Bu fenler tabiat qanunlarını ve onıñ sırlarını açar. Etrafımızda ne olsa, onı añlay ve añlata bilemiz. Ayvanlar çapa. Uçaqlar uçar. Özenler aqar. Demir küneş nurlarından qızar. Suv, qaynağanda, buvğa çevirile. Yağmur başlanmazdan evel kök güdürdey, yaşın yaşınay. Küneş nurları içinde kök mas-mavı, çabaq qırmızı ola.

⇒ **Defteriñizge keniş olmağan cümlelerni köçürüp alıñız. 1, 2-ci cümlelerden isimlerni saylap alıñız.**

⇒ **8-ci iş. Oquñız. Abzatslarını manalarına köre doğru nevbette köçürüp alıñız. Metinniñ bütününi ikâye etmek için, mündericesine bir sual beriñiz.**

Babam ketirgen kitap

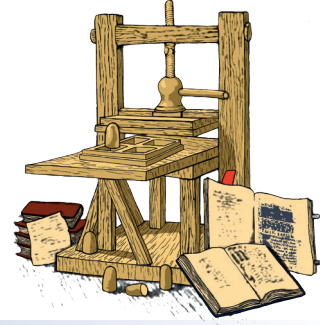
a) Kitapnıñ ayatı ormanda başlana. Başta terekni keseler, onı fabrikağa alıp keleler. İşçiler onı pıçalar, pişireler, kâğıt hamırını yasaylar. Soñra kâğıt hamırını ince yolaqlar etip cayalar, rulonlarğa saralar.

b) Babam maña yañı kitap alıp keldi. Kitaptaki resimlerni közden keçirdim.

c) Azır kâğıt neşriyatqa kelip tüşe. Mında cıyuv, basuv, cıltlav tsehleri bar. Andan kitap kütüphanegе, tükânğa, soñra oquyıcığa barıp tüşe.

ç) Asılında kitap qaydan keldi? Böyle mücizeni kim tüşünip taptı?

Ev işi

Siz begengen ev vazifesini beceriñiz.

⇒ **1-iş.** ‘Babam ketirgen kitap’ ikâyesini tafsilâtlı ikâye etiñiz.

⇒ **2-iş.** Üsein Şamil Tohtarğazınıñ ‘O nedir?’ şiirini ifadeli oquñız.

⇒ Dialognı oyun şeklinde keçiriñiz.

Kütüphanede

- Selâm aleyküm, Aliye hanım!
- Aleyküm selâm, Anife.
- Men yañı bir kitap oquycaq, bunı ise qaytaracaq olam.
- Kitapnı begendiñmi?
- Ebet, pek begendim.
- Onıñ serlevası nedir?
- ‘Qırımtatar halq masalları’.
- Angileri aqlıñda qaldı?
- Men türlü-türlü masallarnı oqudım...
- Ya bugün ne alacaq olasıñ?
- S. Üseinovnıñ şiirlerini.
- E, bar. Pencere yanındaki raflarğa barıp al. Seyran ocanıñ kitapları üçünci rafta. Özüñ tapıp olursıñmı?
- E, taparım. Sağ oluñız.

Qoşma metin

...Seitmemet babasına köy yaşlarınıñ Mamaşaydaki dervizağa keteceklerini ve bizlerni de özlerinen beraber alıp ketmege istegenlerini ayttı. Mamut ağa bu fikirni pek begendi.

O, ömürni körge, çoq tecribeli ve halqımıznıñ urf-adetlerini yahşı bilgen adam, bizlerge dervizalar aqqında şöyle dedi: ‘Bizim halqta dervizalar teşkil etüv endi umumhalq adetine çevirildi, onı büyük bayram olaraq ötkereler. Bunda aman-aman bütün yerlerden çoqtan-çoq temaşacılar toplana, ötken yarışlarda çeşit-türlü namlı adamlarnı, küreş pelvanlarını köresiñ. Halqımız arasında eñ kütleliy soyu küreştir. Zaten böyle dervizalarda ükümet yolbaşçıları, belli cemaat erbapları, sanat ustaları iştirak eteler, böyle zevqlı bayramnı qaçırmaq olmaz, iş bir vaqıt qaçmaz, bar da keliñiz, soñ çalışıp başlarsıñız’.

Qoçqareli köyü öyle büyük olmasa da, yaşları çoq eken, bizler beş arabağa toluşıp Mamaşay köyüne kettik. Bağçalarnı boylap ketemiz, er yer yeşillik, endi bağçalarda yemişler pişip başlağanlar, onda çalışqanlar cıyılğan yemişlerni sepetlernen ketirip arabalarğa tökeler, bizlerni de sıylaylar ve epimizge oğurlı yollar tileyler.

Derviza başlandı. Üç taqım çalgıcı ortalıqnı ses-sedağa tolurdılar, davulcılar ellerindeki çoqmarlarını davulnıñ tegiz betine urğanda, sanki dersiñ yerni, kökni titrettiler. Lâkin bu şamata er kesniñ yüregini qozğay, ruh bere, quvandıra.

Er yerde nizam-intizam, qartlar, eñ itibarlı musafirler tögerek olıp oturğanlar. Olarnıñ artında ise diger musafirler oturalar, bir çoqları ayaq üstünde turalar.

Dervizağa yolbaşçılıq yapqan adamlardan biri, endi küreş başlaycağını ilân etti. Üstü bir çoq yavluq, şal, kiselernen bezetilgen büyük bir sıırıqnı – küreş bayrağını mahsus azırlanğan yerge tiklediler, aynı zamanda kim de-kim küreşni alsa, o pelvanğa bahşış içün bir buğa berileceğini ilân ettiler. Çalgıcılar küreş avasını çalıp başladılar. Adeti üzre küreşni er daim balalar başlay, soñra ösmürler, eñ soñunda namlı küreşçiler eki gruppa olıp küreşni devam ettireler... *(daa bir parçası – 6-cı aftanıñ mündericesinde)*

- Derviza bayramını ötkerüv planını tertip etiñiz.

4-NCİ AFTA

Küz

A. Veliyev

Küz keldi, turnalar cenüpke uçalar,
Yapraqlar sararıp, zeminge түşeler.
Artından qış kelir, soñ ise gür baar,
Küz keyfi qalbime bağışlay neşeler.

Yapraqlar töküle bağça ve bağlarda,
Qalplerde de güya töküle yapraqlar.
Ballanğan almalar, yuzumler, meyvalar
Küç bere bizlerge, daa güzel ne bar?

Terekler qaç türlü boyanen boyalğan,
O qadar boyanı olar qaydan alğan?
Küz keyfi mücize, aqransız, pek dülber.
Oña teñ kelalmaz attı ki lâleler.

Küz keldi, turnalar cenüpke uçalar,
Yapraqlar sararıp, zeminge түşeler.
Artından qış kelir, soñ ise gür baar,
Küz keyfi qalbime bağışlay neşeler.

Luğat

aqransız = bir şeyge beñzemez manasında

gür = mında: coşqun

zemin = yer

mücize – чудо

neşe = quvanç, sevinç

teñ kelalmaz = bir /aynı olamaz

Sual ve vazifeler:

1. Şiirni ifadəli oquñız.
2. Yıl mevsimlərinin biri-biri artından kelgen sırasını tapıñız.
3. Şairnin qalbine neler neşe bağışlay?
4. Küzde bağ-bağçalar insanğa nasıl *küç bere*?
5. Berilgen sıfatları oquñız. Küz renklerini bildirgen sözləri qayd etiñiz.

Mavı, beyaz, portağal tüş, qırmızı, sarı, qara, qavereñki, mor, kül tüş, qoyu qırmızı.

6. Şair küz keyfini nasıl çeçekləren teñeştire?
7. Zemin' sözüne manaca yaqın olğan sözləri tapıp oquñız. Seyyare, topraq, bostan, bağça-bağ,
8. Renkli yapraqlar' kibi serleva şiirnin nasıl dörtlüğine kelişe?
9. 'Qalplerde de güya töküle yapraqlar' cümlesini añlatqan satırnı belgileñiz:
 - a) sanki küzde yelden yapraqlar töküle;
 - b) sanki yürek ağlay yapqarlar tökülgeninden;
 - c) yapraq tüşken soñ terek boş qalğanı kibi yürek de bir şeyni coya.

10. Aşağıdaki resimge şiirnin angi satırları kelişe?

Qırımtatar elifbesi

Elifbeniñ ariflerinen tanış oluñız. Olarnı doğru aytıñız. (Buña sizge astlarında berilgen transkripsiya belgileri yardım eter.)

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g
[a]	[be]	[dʒɛ]	[t]	[de]	[ɛ]	[fe]	[gɛ]
Ğ ğ	H h	I ı	İ i	J j	K k	L l	M m
[ɣw]	[he]	[w]	[i]	[ʒe]	[kɛ]	[lɛ]	[me]
N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p	Q q	R r	S s
[ne]	[ɲe]	[o]	[ø]	[pe]	[q]	[re]	[se]
Ş ş	T t	U u	Ü ü	V v	Y y	Z z	
[ʃe]	[te]	[u]	[y]	[v]	[je]	[ze]	

Ariflerniñ yazı şeklinen tanış oluñız.

A a	B b	C c	Ç ç	D d	E e	F f	G g
Ğ ğ	H h	I ı	İ i	J j	K k	L l	M m
N n	Ñ ñ	O o	Ö ö	P p	Q q	R r	S s
Ş ş	T t	U u	Ü ü	V v	Y y	Z z	

⇒ **1-iş. Metinni oquñız. Defteriñizge köçürñiz.**

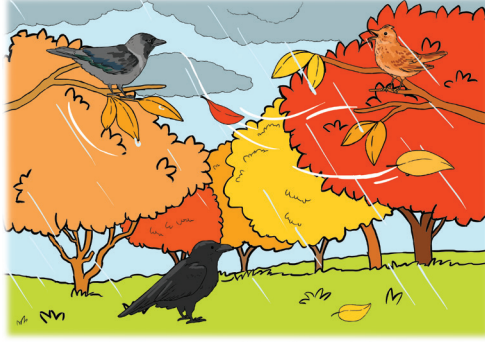
İlk küz ayınıñ başından avarlar yavaş-yavaş daa da suvuqlaşa. Saba turğanda otlarnıñ üstü ağarıp başlağanı közge taşlana. Ava taze. Gölçikler yapraqlarnen tolıp qala. Küz yağmuru sepeley. Yazda yağmur tez keçe. Küzde ise yağmur sıq-sıq yağa, topraqlar eppeyi vaqıt sılaq qala. Yeller de toqtamay ese ve urluqlarnı uzaq-uzaqlarğa alıp kete. Tarlalar da yavaş-yavaş sararıp başlay. Yalınıñ çam ve narat terekleri yeşerip tura.

⇒ **2-iş. Şiirni ifadeli oquñız, özüñizni seslerniñ tilimizge has telâf-fuzına alıştırıñız.**

Küz

Küz kelgende ese yeller,
Sıq-sıq yağa yağmurlar.
Derelerden aqa seller,
Töküleler yapraqlar.

Sarardılar bağ-bağçalar
Uçıp ketti turnalar.
Biznen qaldı boztorğaylar,
Çavkeler ve qarğalar.

Sarf

Ses ve arifler

Qırımtatar elifbesi 31 ariften ibaret.

Yazıda olar 8 sozuq ve 23 tutuq sesni bildire.

â arfi elifbege kirsetilmegen, çünki o, alınma, arap ve fars tillerinden kelgen sözlerde rastkele.

Sozuq sesler

a, e, ı, i, o, ö, u, ü – sozuq seslerni bildirgen ariflerdir.

a, ı, o, u – qalın sozuqlarnı bildirgen arifler.

e, i, ö, ü – ince sozuqlarnı bildirgen arifler.

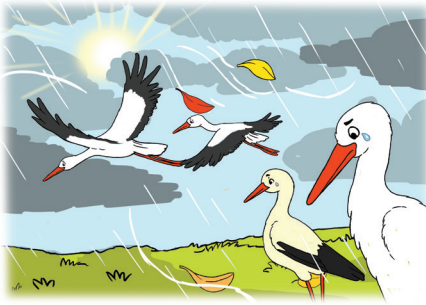
o, u, ö, ü – dudaqlı sozuqlarnı bildirgen arifler.

⇒ **3-ış. Metinni oquñız. Metinniñ mündericesine sualler beriñiz.**

Serin taze küz avası dım ormannıñ qoqlarınen tolu. Ortalıqta quşlarnıñ yañğıravuç çiviltisi yayray. Salqın yelçik qocaman terekleriniñ yapraqlarınen yengil-yengil oynay. Göñül hoşnut duygularnen tolıp-taşa. Qırımnıñ tabiatınen sanki quçaqlaşasıñ. Dağ içinde yayrağan küneşli sesler yürekni coştura.

G. Üseinova

⇒ 4-ış. Şiirni ifadeli oquñız. Defteriñizge köçürñiz.

Altın küneş saqlana
Bulutlarnıñ artına.
Kökler küskün, yer külmey,
Quşçılar ep aqlana.
Yeller ese, duvulday,
Yapraqlarnı quvalay.
Qaçıssalar yapraqlar,
Yel olarnı obalay.

A. Odabaş

- Sözlerde sozuqlar qaysı nevbetke esaslanıp rastkele? Ya dudaklı sozuqlarnı qaçıncı ecağace rastketirmek mümkün? Tüşünce-leriñizge esaslanaraq, ocañıznen beraber neticeler çıqarıñız.

Sozuq seslerniñ hususiyetleri

A arfi daima [a] sesini bildire: alma, taraq, qan.

O arfi daima [o] sesini bildire: o, qol, olmaq.

E arfi ince [e] sesini bildire: tez, er kes, kemane.

I arfi qısqa [u] sesini bildire: Qırım, qış, tış.

İ arfi söz başında ve Y arfınıñ ögünde ince [i] sesini bildire: *ikmet, iqlim, arbiy*. Qalğan allarda ise [i] ve [u] arasında ayılğan, yani tar [i] sesi şeklinde rastkele: *deñiz, Keriç, kirpi*.

U arfi tek söz başında ve birinci ecada daima [u] sesini bildire: *ufaq, tuz, quvet*. Çoqusı qalğan allarda ise qısqa [u] ve [w] arasında ayılğan ses kibi kelir: *odun, çoqusı, yuqu*; lâkin *tavuq, uzun, armut*. (Soñki telâffuz tek ikinci ecalarğa hastır.)

Ö arfi tek *d, t, s, ç* ariflerinden soñ [ø] kibi ayıla: *söz, töpe, çöl*. Qalğan allarda ise [o] kibi kelir: *kök, ömür, köy*; lâkin *kör* (sıfat) – *kör* (fiil) (Sözlerniñ manasını ayırmaq içün telâffuzı ayrı ola.)

Ü arfi söz başında ve birinci ecada *d, t, s, ç* ariflerinden soñ [y] sesini bildire: *üç, tüş, süt, dünya*. Qalğan allarda [u] sesini bildire: *küç, yuzum, güzel*. İkinci ecadan başlap ise o, çoqusı allarda [u] [w] arasında ayılğan bir ses kibi kelir: *küçlü, ömür, lâkin түşünmek, түşürmek*.

⇒ **5-ış.** Metinni oquñız. Qayd etilgen sozuqlarnıñ telâffuz hususiyetlerini añlatıñız.

Yağmurlı ve suvuq bir küz. Eki afta qadar Aqmescitte qalğan soñ köyümüzge kettim. Başı dumanlı Çatırdağ artta qaldı. Aluştağa engenimizde Demirciniñ damları qararmaqta, sakinleşken deñizniñ artında ufuqlar ince bir sisnen (dumannen) örülmekte. Aqşam olmaqta...

Cıñız Dağcı

⇒ **6-ış.** Metinni oquñız. Defterde 5–6 sozuqniñ hususiy telâffuzını böyle şekilde kösteriñiz: *tereklern/i/ñ, t/ø/kt/i/ler, v/ε/ ve il.*

Qışnıñ arfesi. Küneş qadrini coydı. Endi selbi tereklerini boyundan yuqarı köterilmege küçü yetmey. Künler qısqardı, geceler uzandı. Erte qaranlıq basa, keç tañ ata. Ava suvudı. Terekler yapraqlarını töktiler. Tek selbilerniñ töpelerinde bir qaç keçikip qalğan öksüz yapraqlar teprenmekte.

Qarılğaçlar ve sığırçıqlar erte yarıq cıllı diyarlarağa yol aldılar. Turnalar da olarnıñ peşinden uçıp kettiler.

Tair Halilov

⇒ **7-ış.** Metinni oquñız.

Ormanda küz

Küzde orman ne de güzel! Aqqayınlar altın tüslü anterler kiygenler. Qasıq ağacnıñ yapraqları allandılar. Emeniñ sıq yapraqları ise baqır tösüne bürüngen. Quruğan yapraqlar ayaq astında şırtıday. Tek çam ve naratlar kene de yem-yeşil turalar. Ya ormandaki mantar bolluğına ne dersiniñiz! Olar endi çoqtan berli mantarcıları bekleyler!

Bu metin yardımnen dudaqlı seslerniñ şöyle qullanuv hususiyetine barıp yetiñiz:

- *olar ekseriyette qaçınıcı ecada rastkele bile?*
- *Ekinci ecada olarnıñ yerine qaysı dudaqsızlar ola bile?*
- *Üçünci ecada ne vaqıt olabilirligini ise siz ocadan soray bilesiz*

⇒ **Şiirni oquňiz. Sozuq seslerniň telâffuzına (hususan qayd etilgen sözlerdeki) diqqat etiniňiz.**

Bitamnen ekimiz

Gülzar A. Dermenci

Biz bitamnen ekimiz
 Evde qalamız yaňgız.
 ‘Sen *menim torunçığım*,
 Oğlanım, *tosunçığım*,
 Dep seve *menim bitam*,
 Onıň sözünü tutam.
 Bitam mulâyim *yüzlü*,
 Merametli *göňüllü*.
 Men bitamni çoq sevem,
 Yanaçığından öpem.
 Ekimiz laf etemiz,
 Qonuşmağa *sevemiz*.
 Bitam ikâye ayta,
 Bundan quvançım arta.
 Men terekler begenem,
 Mahlûqlarnı da sevem.
 Terekler *tereninde*,
 Olarnıň gür yerinde
 Yaşay ekenler olar,
 Çeşit-türlü mahlûqlar.
 Mına, uçıp keldi quş,
 Onıň yuvası quvuş.
 Çeçeklerde saqlanıp,
 Şu quştan pek saqınıp,
 Mında yaşay *köbelek*,

Yuvası da zembelek,
 Quş körmegende çıqa,
 Quş çöküçinden qorqa.
 Mında *kirpi* de yaşay,
 O, meyva sevip aşay.
 Em de er mahlûq kibi,
 Yuvada yaşay kirpi.
 Evi terekniň *tübü*,
 Tiyseň, sançmaq üslübi.
 Tegenekli vucudı,
 Üstüne meyva cıydı.
Yaşaylar çeşit renkte,
 Böcekler, köbelekler,
 Bulalar tereklerde
 Özleri içün evler.
 Mahlûqlarğa kerekler
 Evler tolu terekler.
 Er yıl terek saçayıq,
 Olarnı qorçalayıq.
 Büyük olup *össünler*,
 Kökke taba *yetsinler*.
 Bitamniň aytqanların
 Diňlep iç de talmayım,
 Bu – bahtlı daqqalarım,
 Bunı yahşı aňlayım.

Luğat

bulalar (*şive*) = tapalar

mahlûq – tabiatta er angi canlı, ayvan

talmaq = yorulmaq, boldurmaq

quvuş – *дупло*

üslüp = *mında*: adet

⇒ Orman ve dağ seyaatlarıñızni hatırlap, teessuratlarıñıznen paylaşıñız. Tertip etecekte Qırım dağlarıñıñ, yemiş terekleriñiñ, ayvan ve quşlarıñıñ adını qullanıñız. Em mında ‘Tabiatnı qoruv ve eybetlev’ ne olğanını tapıp qayd etiñiz. İkâyeñizni İnternetten ya da şahsiy yapqan resimleriñiznen tamamlanıñız.

⇒ Metinni oquñız.

...Alimeniñ bitası Çoban-zadeniñ ‘Tuvğan til’ şiirini oqup başladı.

– Bu şiirni men ta altıncı sınıfta oquğanda ezberlegen edim...

– Bita, bu şiir pek uzun da.

Olsun! Bilesiñmi, benim balalığım Özbekistanda keçti. Biz em özbek, em rus, em de alman tilini ögrendik. Lâkin ana tilimizni bir vaqıt unutmadıq. Men oquğan mektepte büyük bahtıma ana tili dersleri keçirile edi. Başqa mekteplerde bizim tilimiz öğrenilmey edi.

Şimdi bile aqlımda: men bu şiirni anama ezberden ay-tqanda, o ağlağan edi. Şu vaqıt men, anam şiirni güzel oquğanım içün quvanıp ağlay, dep tüşüngen edim. Büyügen soñ er şeyni añladım. Bu şiirde ana tilimizniñ güzelliği, onıñ kücü yañğıray eken. Er bir insan Vatanda yaşamağa, öz tuvğan tilinde serbest laf etmege istey. Bu şiir benim anama doğıp ösken Qırımni hatırlatqan...

Kel endi sen benim artımdan sözlerni tekrarla, şimdi ekimiz bu şiirni ezberleycekmiz. Sen öz tiliñniñ duşmanı degilsin de, balam?!.

6-cı sınıf talebesi Refide Abibullayevanın 'Bitamnıñ sevgen şiiri' ikâyesinden

⇒ Ana-babañıznıñ, qartbaba-bitalarınıznıñ sevgen şiirlerini öğrenip keliñiz, soñ yarış ötkeriñiz.

Qoşma metin

Qırımtatar yazısı aqqında umumiy malumat

Soñki yuz yıl içinde qırımtatar yazısı bir qaç kere deñiştı. 1928 senesine qadar o, arap arifleri, 1928-den 1938 senesine qadar ise latin elifbesi qullanıla edi. On-dan soñ kirill elifbesi işletile edi. Bunı Rusiye, episinden bir halq etip, özüne beñzetmek maqsadı ile yapqan edi. Bugünde bugün qırımtatar tilini inkişaf etmek ve tasilni (şu cümleden oqutuvnı) bir tertipke ketirmek için im-kân yaratıldı. Ukraina devletiniñ qanunlarına binaen 2021 senesi qırımtatar tili latin elifbesine keçti. Buña alimler, cemaat 30 yıl azırlıq körip, muzakere etti ve ög-rendiler. Demek, qırımtatar tilinde yazuvnı kirill degil de, latin arifleri eñ doğru ifade etkeni için qarar alındı. Hususan bu, tilimizge has sozuq /ø/ ve /y/, em tutuq /dʒ/, /q/, /ŋ/ ve /ɤ/ seslerine ve olarnı ifadelegen ö ve ü, c, q, ñ ve ğ ariflerinen bağı. Olar, tilimizde olup, endi mahsus bir arif ile kösterilgeni müimdir, olarnıñ umu-men tilde has-hususiyetleri endi açıq-aydın körölmek-tedir. Mında biz yazğanda ve qonuşqanda endi yalñız olarnı doğru telâffuz etmege ve oqumağa öğrenmelimiz. Meselâ, köz, köy yazıp, /koz·/, /koj/ dep; közüm, közün-den yazıp, /koz·ım/, /koz·inden/ dep aytmalımız ve il. Buña alimlerimiz mahsus konferentsiyalar ötkererek ve qaidelerni işlep çıkararaq, bir neticelerge kelmege ep tı-

rışalar. Çünkü bu müim ve qolay olmağan meseleniñ er taraflarını öğrenmek kerek. Ve eñ esası – eñ az zarar ke-tirip vaziyetni çözmektir. Bundan ğayrı, İnternet, diger kütleviy haber vastalarında (telekörüv, diger mediare-surslar) ket-kete latin elifbesini qullana bereler, yaşlar onı tez ögrene başladılar. Umumen de, bu esnasnı endi artqa qaytarmaq imkânı yoq, degen fikirde toqtaldı siya-setçiler ve alimlerniñ çoqusı. Emiyeti daa şundadır ki, türkiy halqlarnı ve şu devletlerde yaşığan vatandaşlar-mıznı ve, umumen dünyada latin elifbesi eñ tanılğanını közde tutaraq, birlik olmaq yolunda bu yöneliş kelişikli ve uyğun olur, dep sayılmaqdadır.

*(Metin azırlamasında
'Qırımtatar tiliniñ imlâsı'nen
bağlı leyhadan faydalanıldı)*

- Dünyada daa angi türkiy milletler latin elifbesini qullana?
- Ne içün qırımtatar tilini latin elifbesine keçirüv qararı alındı?

5-NCİ AFTA

Leylekler uçıp kelirler

Tair Halilov

Yolnıñ eki çetinde gür ve yüksek selbiler öseler. Evi-mizniñ qarşısındaki bir selbiniñ ucu qırıq. Terekniñ qırıq ucunda leylekler yuva yasağanlar... Baarniñ başında ley-lekler özleriniñ yuvasına qaytıp keleler, onı közden keçire, soñra tüzeteler.

Biz anammen leylekleri quvançnen qarşılap, olarğa: ‘Bizim leylekler’,– deymiz.

Leylekler yuvalarını tamir etip yerleşken soñ, çoq keç-mey, dünyağa leylek balaları keleler. Olar kün-künden öse, tük çıqara, qanat kerip başlaylar. Biraz ösken soñ, qorqmay, yuvanıñ kenarından yolğa baqıp turalar. Olar-nıñ uçmağa ögrenenlerini körip: ‘Uçmaq zevqlı şey olsa kerek’,– dep suqlana edim.

Qanatları pekingen soñ, yaş leylekler, büyüklerge qoşu-lıp, bütün künlerini pirniç tarlalarında keçireler.

Yavaş-yavaş küz kelip yete. Suvuqlar yaqınlaşa, leylek-ler sıcaq memleketlerge uçıp keteler. Men olarnıñ artından baqıp, qanatım olmağanına, leyleklernen beraber uçıp ketalmağanıma tarsıqam.

Kene dağlar ve çöllər yeşerecegini ve leylekler qayıtıp kelecüklerini bekleyim. Leylekler uzaqlardan mıtlaq qayıtıp kelirler.

Luğat

yeşerecek = yeşil olacaq

qırıq = sınıq

pekinmek = qaviy, sağlam olmaq

tarla – *поле*

selbi – *тополя*

suqlanmaq – *по-доброму заздріти, захоплюватися*

tamir etmək – *ремонтувати*

tük çıxarmaq – *оперитися*

çöl – *стен*

Sual ve vazifeler:

1. Metinde kimniñ adından ikâye etile?
2. Leylekler yuvalarını qayda yasağanlar?
3. Baarde quşlar yuvalarını ne yapalar?
4. Leylek balaları öskenleri aqqında cümlelerni tapıp oquñız.
5. Qanatları pekingen soñ yaş leylekler ne yapalar?
6. İnsanlar ne içün quşlarğa “bizim leylekler” deyler?
7. Metinge kelişken serlevanı tapıñız.
 - a) ‘Leyleklerniñ yaşayışından’
 - b) ‘Leyleklerniñ yuvaları’.
8. Küz mevsimini tasvirlegen cümlelerni tapıp oquñız.
9. Cümlelerni devam etiñiz:
 1. Evimizniñ qarşısında selbiniñ qırıq ucunda ...
 2. Yaş leylekler, qanatları pekingen soñ, ...

3. Küzde, suvuqlar yaqınlaşqanda ...
10. Resimge kelişken abzatsnı tapıp oquñız.

Sarf

Tutuq sesler

Qırımtatar elifbesinde 23 tutuq bar. Olar tek yañğıravuş ya da sağır olur. Çoqusı çiftlidir: *b-p, d-t, g-k, ğ-q* (bular sözlerde biri-birinen nevetleşe bile), *v-f, j-ş, c-ç, z-s*.

Çiftsiz yañğıravuş tutuqlar bulardır: *l, r* (olar qattı ve yımşaq olur), *m, n, ñ*.

Y – yarım sozuq ses.

K ve g tek ince sozuqlarnen beraber kelir: *köz, gül, kim*.

Q ve ğ tek qalın sozuqlarnen beraber kelir: *qan, ğurur, Qırım*.

⇒ **1-iş. Metinni oquñız. Qayd etilgen sözlerni elifbe tertibinde yazıp alıñız. Küz tabiatını tasvirlegen cümlelerni köçürüp yazıñız.**

Küz. Tereklerniñ yapraqları sararıp, töküle başladılar. Kök qubbesi qara bulutlarnen qaplı, yağmur yağmay, daima salqın yeller ese.

Bugün Kerim ve Reyan qopqa, sepetlerini alıp, Yunusnıñ maşinasinen dağğa, qızılçıq ve findıq cıymağa kettiler. Olar evden çıqqanda, küneş deñiz artından yañıçıq köterile başlağan edi. Kerim qayda ketmesin, Reyannı daima özünen beraber ala.

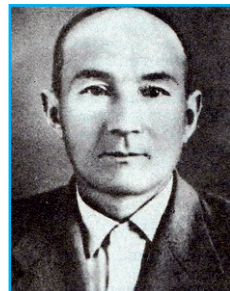
İbrahim Paşı

⇒ **2-iş. Şiirni ifadeli oquñız.**

Oktâbr

Ziyadin Cavtobeli

Bulutlar dolana, kök yüzü qarara,
Ese salqın yel, yapraqlar sarara.
Kün biraz qısqara, geceler uzana,
Kâ yağa yağmurlar, soqaqlar suvlana.
Bağçada meyvalar, bağlarda yuzumler:
‘Bizlerni qaldırmay, tez cıyıp alıñ!’ – der.

Luğat

kâ = de (bağlayıcı)

- **Şiir yılının qaysı mevsimini təsvir etkenini anlağandırırsız? Neden? Aşağıdakı məlumatnən tanış oluñız.**

Qırımtatar halq təqvimində aylar türlü adlandırılmağa: arapça (moarrem, sefer, rebil evel...), Avropa və rus tilləri vastasınən kirgen sözlər ilə (yanvar, fevral, mart...). Soñki devirdə halq adlarına keçilgeni közetilə, yəni:

yanvar – qara qış,

fevral – kiçik,

mart – saban,

aprel – çeçək,

mayıs – quralay,

iyün – ilk yaz (oña kiraz da deyler)

iyül – oraq,

avgust – arman,

sentâbr – ilk küz,

oktâbr – orta küz,

noyabr – boş,

dekabr – ilk qış

Bundan ğayrı, misal içün quralay – er şey bir tertipke, bir yolğa qoyulğanı, qurulğanı içün adlandırılmağa.

Ya qalğanların adı nədən peyda olğanını anlağandırırsız?

⇒ **3-ış. Metinni oquñız.**

Latin elifbesi

Arap elifbesiniñ 4 türlü şekili basma tehnikasında qıyınlıq doğurması, onı öġretüvniñ ve öġrenmekniñ zorluğı ve sozuq seslerniñ arap elifbesinde olmayuvı kibi eksikliklerni közde tutaraq, arap elifbesini çetke taşılap, türk-tatar halqları arasında latin elifbesini cayratmaq ve şu elifbeni qabul etmək aqqında pek çoq kimseler ortağa çıqtı. Bunıñ qattı tərəfdarı olaraq Azərbaycanda Ağam-Ali oğlu, Qırımda Asan Sabri Ayvazov və başqaları bu iş oğrunda çalışa ediler. Latin elifbesinə qarşı olğan yazıcılardan qazanlı Alimjan İbragimov və qırımlı Temircan Odabaşlar edi. Kütleniñ ekseriyeti de arap elifbesini saqlamaqnıñ tərəf-

darı edi. Gazeta saifelerinde pek çoq munaqaşa, dava ve tenqitler devam etip turdı.

Bakuda tatarlarınıñ umumiy qurultayı olıp, onda büyük professorlarınıñ çıqışları diñlendi. Qurultayda qızğın munaqaşalar olıp keçti. Neticede latin elifbesi qabul etildi. Bundan soñ latin elifbesi Qırım, Qazan, Orta Asiya ve Azerbaijan türk-tatarlarınıñ elifbesi olaraq qabul etildi.

Bütün gazetalar, kitaplar latin elifbesinde basıldı. Mekteplerde dersler de latin elifbesi ile alıp barıldı. Latin elifbesi üzerinde imlâ qaideleri yapıldı. Bölge ve merkezlerde elifbe qurultayında bu qaideler qabul etildi. Ocalarğa mahsus kurslar açılıp, bu qaideler öğretildi. Köyde merkezler açılıp, halqlarğa yañı elifbe öğretildi.

1927 senesi endi Qırımda ve başqa cumhuriyetlerde latin elifbesine keçilgen edi.

Abduraman Bari

Luğat

munaqaşa = tartışma, dava
kütleniñ ekseriyeti = halqniñ çoqusı
tenqit – *критика*
latinleştirüv = latin elifbesine keçirüv

Sualler:

1. İnsanlar ne için arap elifbesinden latin elifbesine keçmege qarar aldılar?
2. Latin elifbesiniñ tarafdarları kim edi?
3. Tatarlarınıñ umumiy qurultayında nasıl neticege keldiler?
4. Qırımda latinleştirüv qaçınıcı sene başlanğan edi? Bunıñ için neler yapılğan edi?
5. * Yuz yıl evelki ve şimdiki latin elifbesine keçüv esnaslarında umumiy ve farqlayıcı çizgini tapınıız. (Buña

ocañıznen beraber **Kiriş sözni** daa bir kere oqup, onıñ *maqsadına* diqqat etiñiz.)

⇒ **4-iş.** Metinni oquñız. *-nen qayd etilgen sözlerni elifbe tertibinde köçürip yazıñız. Yapraqlar yerge tüşkenleri aqqında cümlelerni tapıp, köçürip yazıñız.

Yavaştan* salqın yel esmege* başladı. Terekler* üstünde endi sararğan, bazıları ise qizarğan yapraqlar sağına-soluna* sallana* berip, biri-birilerine urulalar, soñ avada bir-qaç kere daire yasap, istey-istemey yerge* tüşeler. Öz* qismetlerine* razı* olmağan kibi yerde de tıñç* turmaylar*. Özlerini bir-qaç kere anda-mında* taşlaylar ve soñ yavaş* yerge yatıp qalalar. Yolcularnıñ ise* yapraqlarnıñ bu alından haberleri* yoq. Öz yollarından mağrur* keteler.

Naciye Ametova

⇒ **5-iş.** Metinni oquñız. Metinniñ mündericesine 3–4 sual berip yazıñız. Qayd etilgen sözlerni elifbe tertibinde köçürip yazıñız.

Küzdeki orman

Küzdeki* ormanda özüñni ne de kederli duyasıñ*. Terekler üstündeki* renkli anterler endi tüşken*. Çıplaq çökürler arasından küneş özüniñ sönük* nurlarını* saça. Yüvezniñ qırmızı* salqımları bu nurlar astında parıldap*, közlerni quvandıra*. Yollarğa çubarlı* küz yapraqları tökülip* tüşelgen. İnce ineli* naratlar* yeşillenip turalar. Saba ayazı* solğun ve yeşil* otlar üstünde* ağarıp* körüne.

Luğat

çökür – виступ
yüvez – горобина
ayaz – мороз

Ev işi

Siz begengen ev vazifesini beceriñiz.

- Afta devamında ‘Bizim küz levhalarımız’ serlevalı ikâyeni başta ağzaviy (bu afta), soñra daa yazma şeklinde (kelecek aftağa) azırlaңыз. Buña bir kaç tevsiiye ola bilir:

1. Metinde rastkelgen manzaralarını oturğan yeriñizde seyir etip, tarif etiñiz;
2. Farq etici küz levhalarını tapıңыз. Buña sizge çöldeki ya da deñizdeki deñişmeler yardım ete bile;
3. Hocalıq işlerine ve ayvanların areketlerine diqqat etip, netice çıqarıңыз.

Qoşma metin

Aluşta yolunda, 1916

Qırım dağlarınıñ yüksek töpeleri, daa yımşamağan şimal ruzgârlarını quçaqlar eken, Qara deñizge baqqan cenüp yamaçlarında, çoqtan baarnıñ renkleri ve qoqusı akim edi. Başaqları filislengen, boğday tarlalarının arasından tolu tizgin keçirgen dört atlı, bir-biriniñ ardı-sıra, bağlarğa burulğan yatıq yerge kirgenden soñ turdılar. Set-set deñizge doğru engen topraq, bağlarğa parallel töpelerini qaplağan aqçam, çınar, aqqavaq, bik ve kökağaç terekleriniñ iç-içke keçken ormanlarınıñ eteginde yem-yeşil uzana edi.

Yolcularınıñ dördü de uniformalı edi. Atlarınıñ üstünde özlerinden emin, tim-tik turuşlarına baqılsa, keçken yollarından yorulğanğa oşamay ediler. Aralarından biri, turğan töpeleriniñ öğüne doğru atını ağır-ağır sürdi. Sol elinen atınıñ tizginlerini çekip onı toqtatır eken, sağ elinen başındaki şapkesini çıqardı. Soñ, arqasında qalğan arqadaşlarına, birini taqdim etken kibi, töpeniñ eteklerinde köpükli dalğalarnen yalğa urğan deñizni kösterdi: ‘İşte, Qara deñiz!’

Közlerini yapıp, tatlı-tatlı yalıdan töpelerge uzanğan ruzgârdaki tuzlu deñiz qoqusını içine çekti. Qaverenki, perçemli kesilgen saçlarında küneş urğanınen bal renkli parıldılar uçuşa edi. Mavı közleri, seyir etken Qara deñiz-

nen aman-aman bir renkte edi... Tolğun alt dudaqlarında külgende bir ifade seçile edi. Saçları kibi diqqatnen tıraş etilgen mıyığı, ince üst dudağını açıqta qaldıra edi. Çenge-
sindeki teren çuqurçıq, sanki, ince oval yüzünüñ bitmesini işaretley edi.

– Bu bir cennettir, Qurtseit...

Nermin Bezmenden

Luğat

ruzgâr = yel

etek – mında: *підніжжя (гори)*

tizgin – *поводи, повіддя, віжки*

perçem – *чуб*

çenge – *целена*

yüzünüñ bitmesini işaretley edi – *завершував вираз обличчя*

parıldısı = yıldıravuğı

yamaç = сар (*схил, косогір*)

filis – *паросток*

başaq – *колосся*

aqçam – *ялиця*

aqqavaq – *тополя біла*

kökağaç – *граб*

enmek = düşmek

quçaqlar eken ~ quçaqlağanda

toqtatır eken ~ toqtatqanda

seçilmek = körünmek, sezilmek

tolğun = tolu

1. Baş qaramannıñ tasvir etken cümlelerni tapıp oquñız.
2. Qırımñıñ manzarasını begendiñizmi? Onı eserde aydınlatqan çizgilerini tapıñız.

6-NCI AFTA

Sarf

Bazı seslerniñ telâffuz hususiyetleri ve olarnıñ transkripsiyası

Yuqarıda qayd etilgeni kibi, qırımtatar tilinde tutuqlarnıñ tek bazıı yımşar, qalğanları ince sozuqlar yanında bile yımşamaz, yani: *bir, me-nim, göl, sene, şeer, çekmece, defter, ceviz, ve, yer, deñiz, kölmek* sözleri [bır], [menim], [gol'], [sene], [ʃeer], [tʃekmeɖʒe], [defter], [ɖʒeviz], [ve], [jer], [deñiz], [kol'mek] kibi oqula ve il.

V arfi eki türlü ses yerine yazıla. Meselâ, *vazife* sözü [vazifə] kibi oqula, *suv, alıp baruv* sözleri ise [suw], [alıbaruw] kibi oqula, yani [w] sesiniñ telâffuzında dudaq-tiş degil, tek dudaqlar iştirak ete.

H arfi, *q* ve *ğ* arifleri kibi, bir-eki istisnadan ğayrı (olarnı luğatta tapa bilesiñiz), sözlerde tek qalın sozuqlarnen beraber kelip, qattı telâffuz etile, meselâ: *halq* – [xalq], *hususiyet* – [xususijet], *hoş* – [xoʃ]. Lâkin alınma (esasen arap ve fars tilinden kelgen) sözlerniñ telâffuzında [h] sesi saqlana, böyleliknen yazılışı da eki türlü ola bile: *Alla* ve *Allah*, *sana* ve *sahna*, *baar* ve *bahar* ve dig.

Küz bayramı

Derviza – küz bayramı. Bu bayram ilk küzniñ 22-de gecesinen kündüzi teñ olğanda qayd etile. Bundan soñ tabiat quvetten kesile ve aqiqiy küz başlana. Bu maalde Küneş Başaq yıldız taqımına kire.

Derviza eki sözden ibarettir: ‘der’– qapı, ‘viza’– kirişke ruhset demek. Yani başqaca aytqanda, derviza sözünüñ ‘yañı dünyağa kirmek’ degen manası bar.

Dervizağa nasıl azırlanıla? Eski zamanlarda, adet üzre, bayram arfesinde evler, azbarlar temizlene, tertipke ketirile edi. Ev bikeleri lezetli köbete, çiberekler pişireler. Evelle-ri bayram künü qızlar kiyinip-quşanğan tarlağa, bostanğa, bağ-bağçalarga kül sepe, oğlanlar ise ahırlarnı temizlep, içini tütete ediler.

Adette, Derviza bir qaç köyniñ cemaatı tarafından teşkil etile. Bayram çeşme, özen ya da aziz yerler yanında keçirile.

Bayram başlanmazdan evel dualar oqula, qurbanlar çalına. Bayramda qızlar içün salıncaqlar qurula. Qadınlar ise bayırçıqtan elekni tığirtıp, o angi tarafqa yatacağına baqalar: elekniñ tübü kökke baqsa – bol bereket olacaq, başqa tarafinen baqsa – bereket az olur. Elek bir yanına turğan alda – aşıqlar ziyade ösip çıqacaq eken.

Derviza bayramında yırıcı ve oyuncular, çıñcı ve maneciler yarışlaşa, at qoşuları keçirile edi. Eski zamanlardan qalğan daa bir ananeviy yarış – küreştir. Küreş yarışı bugün de er kesniñ diqqatını celp ete. Bayramda uzaqqa taş atuv yarış da keçirilgen ve bu tek Dervizada olğan bir yarıştır. Taş atqan adam: ‘Qara künler taş qaytqanda qayıp kelsinler’, – dep ayta edi. Dervizada mıtlaqa yarmalıqlar da ola. Bayram adet üzre Horan oyuninen bite. Bu oyun halqnıñ birdemligini numayış ete.

Qadim zamanlarda Dervizada adamlar yayladan ketirilgen sürüni qarşılap, öz qoylarını alıp, çobanlarnen esaplaşa ediler. Bundan soñ ya yañı çobannı saylay, ya da eski çobannı qaldıra ediler. Dervizadan soñ ise toylar mevsimi başlana edi.

Luğat

aziz = muqaddes, mubarek

aqiqiy = kerçek

ananeviy – *традиційний*

ahır – *стайня, конюшня*

tütetmek = tütünnen temizlemek

birdemlik = birlik

kül – *попіл*

numayış etmek = köstermek

çeşme = çoqraq

çıñcılar ve maneciler = çıñ ve manelerniñ icra eticileri

ev bikesi – *домогосподарка*

Başaq yıldız taqımı = Qızı yıldız taqımı

Sualler ve vazifeler:

1. Derviza bayramı qaysı künü qayd etile?
2. 'Derviza' sözünüñ manası ne?
3. Halqımız eski vaqıtları bayramğa nasıl azırlana edi?
4. Bayramda qadınlar elekni nege tıǵırta ediler?
5. Derviza bayramında nasıl yarışlar keçirile edi?

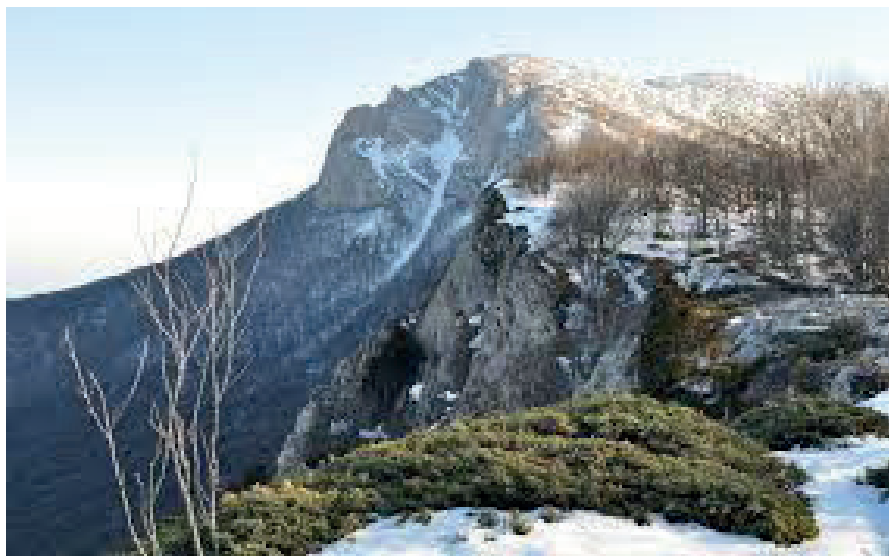

6. ‘Qara künler taş qaytqanda qaytıp kelsinler’ ibareniñ manasını añlatqan satırnı oquñız.
- a) qara künler iç de qaytıp kelmesinler;
 - b) taş artqa uçıp kelmesin.
7. Qadimiy zamanlarda Derviza bayramında köylüler kimlernen esaplaşa ediler?
8. Cümlelerni devam etiñiz.
1. Derviza bayramı başlanmazdan evel ...
 2. Qızlar kiyinip-quşanıp tarlağa, bostağa ...
 3. Tek Derviza bayramında uzaqqa ...
 4. Bayram künü köylüler yayladan ...
9. Küz yarmalığında ekseriyette neler satıla edi?

PEKİTÜV

⇒ **1-iş.** Metinni oquñız. O angi tabiat manzaralarını tasvir ete? Sayıp, tafsilâtlıca tarif etiñiz.

Çoq keçmeden Çatırdağnıñ başı tumanlar içinde ğayıp oldı, kök yüzü kirlendi, ve şeerge küzniñ ilk yağmuru yağdı. Yağmurdan soñ ruzgâr esti, ava suvudı, raatlıq bağça-

sında, uçuşqan quşlar kibi, yapraqlar uçuştılar, yağdılar. Bir qaç kün içinde terekler soyundılar, çalılar qarardılar. Salğırnıñ yalılarında yanıq yaralarını aındırğan kül renkinde lekeler peyda oldılar. Salğırnıñ suvları bılandılar, ve qısımnıñ soñunda qış kelip yer yüzüniñ bütün yaralarını beyaz bezlennen sardı. Qışnıñ mına böyle apansızdan kelip qapılarga tayanacağını kimse bilmey edi.

Cıngız Dağcı

⇒ **2-iş.** Şiirni ifadeli oquñız. Defteriñizge yazıp alıñız. İnce sozuqlarnıñ telâffuzını //-da kösteriñiz.

Yaz keçken soñ küz kelir,
Küzde sıcaq eksilir,
Qısqarıp barır künler,
Gece sızgırır yeller.

S. Üseinov

⇒ **3-iş.** Metinni oquñız. Qorantañızda qave içmesi adetmi? Bu aqta söz yürütiñiz.

Qadimiyy zamanlardan berli, asırlar boyu, yaşayış qurumı, ömür tarzından asıl olıp qalğan ve devam etken er

angi milletke has öz hususiy milliy qoqusı bar. Misal olaraq, tuvğan evimizni ketire bilem. Cenkten evel bizim evimiz daima qave ve alma qoquy edi, çünki er Allanıñ sabası anam yıldıravuq altın tüste cez el degirmeninde qave çeke, soñ ocaqta köpürtip pişire ve babamnen ekisi biri-birine: ‘Saba şerif[iñiz] hayırlı olsun’,– dep sabalıq qavelerini içe ediler.

Hoş qave qoqusı odalar içine cayray edi. Küzden baargece tavan-

da acayip dülbər, uzun şəkilli qandil-sinap almaları, bera armutları və yüvezdən ibarət toplar asılı turğan. Kavkazda şarap içüv adət olıp qalğanı kibi, bizdə qave içilə edi.

Tair Halilov

- Azbar, bostan və bağçalarıñızda küz işləri yekünləndimi?

⇒ **4-iş.** Metinni oquñız. Onıñ 'avasını' seziñiz. Buña onıñ resmini yapıñız.

Küzde orman

Orman keç kelgen küzde bile güzeldir. Yel və şamata yoqtır. Kündüz parlaq küneş parılday. Hoş avada küz qoqusı bar. Saba sararğan tarlalar üzərində incə tuman yayılğan. Pitaqlar arasında kök ağarıp tura. Tereklerde altın tüşünü alğan soñki yapraqlar körüne.

⇒ **5-iş.** Şiirni ifadəli oquñız. Ezberleñiz.

Altın mevsim

M. Qarahalil

Küz keldi. Ep bağça-bağlarda
Zevqlı tımar emegi qaynay.
Yırcı quşlar sustı er yaqta,
Altın mevsim coşqun adımlay.

...Bostanlarda qavun-qarpızlar
Örken atıp, pek mamür oldı.
Al yanaqlı alma, armutlar
Sepetlerge rıqma-rıq toldı.

Kerbarlaşqan salqımlar
Sergilerde ballanıp pişti.
Başlarını eggen narlar
Pişip-pişip, şerbetke toldı.

...Geceleri siya bulutlar
Sıq-sıq ciddiyy meclis quralar.
Eriştirip köyniñ halqını
Sert tamçılar taşlap turalar.

Luğat

çoşqun – із захопленням
kerbar – бурштин
mamür = bereketli
örken – огудиння
sergi = *mında*: parmaqlıq kibi
siya = qara
tımar – оброблення (грунту)

Qoşma metin

Başta şu yaqın köylerden kelgen bir qaç çift bala küreşti. Çoqqa barmadan küreşke yolbaşçılıq yapqan adam maña kelip, küreşmemni teklif etti. Añlağanıma köre oña bunı Seitmemet aytqan. Çünki o, benim yahşı küreşmemni bile. Menim belime tatar quşağı bağladılar,

çıqtım. Men Qarasuv bölgesinde doğdım, bizim tarafta küreşmege bilmegen yoq, demek mümkün. O sebepten küreşniñ usullarını ve qaytaruv yollarını yahşı bilem. Men, az vaqıt içinde dört balanı yıqtım, mukâfat olaraq eki yavluq bir işleme kise aldım... Küreş devam ete, lâkin turğan sayın ortağa ep büyükçe küreşçiler çıqalar. Men olarğa nisbeten yaş ve boyumniñ alçaq olğanına baqmadan deliqanlı üç yaşnı çeşit usullar qullanıp tizge ve yahut capalaqqa alıp, yerge mıhladım. Küreş alqasında oturğan qartlar, maşalla balağa dediler, maña mukâfat olaraq bir şeyler daa berdiler.

Dervizada küreşke yolbaşçılıq yapqan aqay çalğın toqtatıp şöyle dedi: ‘Cemaat, endi küreş pek büyüdi, qartlar böyle neticege keldiler, bu oğlan derviza küreşinde yeñdi, yıqılmadı. O sebepten küreşni aldı dep esaplamaq, küreşniñ soñunda büyükler arasında kim de yeñip küreşni alsa, adalğan buğanıñ yarı fiyatı bu yaşqa berilecek ve derviza bayrağınıñ üstünde qalğan bütün şeyler olarnıñ ekisine taqsim etilecek’. Küreşniñ yolbaşçısı maña baqıp: ‘Qardaşım, pek dülber, ustalıqnen ve yengil küreşesiñ, lâkin küreş pek büyüdi, balanı saqatlamasınlar, dep qartlar böyle qararğa keldiler’,— dedi ve meni quçaqlap öpti, muvafaqiyetler tiledi. Seyirciler maña elçirptilar, çalğıcılar da qoşulıp onı daa ziyade tantanalı yaptılar.

Seitmemet ve Qoçqareliden dervizağa kelgen arqadaşlarım meni büyük samimiyetnen hayırladılar, epimiz birlikte küreşniñ devamını seyir ettik. Aqşamğa yaqın küreş bitti, Sudaq bölgesinden kelgen mazallı, nam qazanğan bir yigit küreşni aldı. Añlaşılğanına köre, derviza yolbaşçıları er şeyni esaplağanlar, buğanıñ qıymetini tayin etkenler, paranıñ yarısını maña berdiler ve derviza bayrağında qalğan bütün şeylerni ekimizge bölüştirdiler.

Aqşam üstü, küreş bitken soñ at qoşusu başladı. El-lige yaqın atlı baa belgilengen yerge toplanğanlar, qoşu signalını bekleyler. Mamaşay civarında yigirmi kilometr mesafeden ibaret olğan yolğa tizilgenler. Fişenk atıldı, qoşu bayrağı köterildi. Qoşuğa qoşulğan bütün athılar bir kereden ortalıqnı toz-duman etip kettiler. Bu vaqıtta çalğıcılar büyük şamatanen qoşu avasını çalıp olarnı ozğardılar.

Nam qazanğan aytuvlı küreşçiler kibi, eñ maqtavlı, cüyrük atlarınñ saipleri er at aqqında öz fikirlerini, kimniñ atı qoşuda yeñip çıqacağını ayıp, biri-birinen davalasalar.

Çoqqa barmadan toz çañğıtıp athılar yaqınlaşqanda çalğıcılar büyük eyecannen qoşu avasını bir daa çalıp başladılar. Eñ ögde birinci olıp Mamaşay köyünden bir atlı keldi, ondan soñ başka athılar da toplandılar. Qoşu bayrağı davul-zurna şamataları altında büyük tantananen atnıñ saibine berildi.

Dervizanı alıp barğan adam, endi bugünkü bayramımız yekünleneyata. Şimdi eñ namlı oyuncımız Hayri Emirzade oynaycaq, dedi. Men bu adam aqqında pek çoq kereler eşitken, gazetalarda oquğan ve onı körmekni arz ete edim. İşte bu dervizada birinci kere halqımızınñ sevimli sanat ustası, meşur oyuncısı Hayri Emirzadeni kördim. O, pek büyük ustalıqnen ‘Çoban’ ve ‘Yavluq’ oyunlarını icra etti...

- Qartlar küreşni ne içün toqtattılar? Baş qaraman aqiqaten ğalebe qazandımı? ‘Küreş pek büyüdi’ ibaresiniñ manasını añlağandırısıñız?
- Küreşni tamamlğan malümatıñıznen paylaşıñız.

7-NCİ AFTA

Eyilikke kemlik yapma

Qırımtatar halq masalı

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, eyilik yapmağa sevgen bir çoban bar eken. Künlerden birinde bu çoban qoylarınınen* dağ etegine köterilgende, dağda yangın çıqqanını köre. Yaqın barıp baqsa, ne körsün, ateş içinde balaban bir şey çapalana em de bala kibi ağlay eken.

Çoban çoq tüşünip turmay*, aman tulubına bir yip bağlay da, onı ateşke ata. Çapalağan şey tulup içine kirgeninen*, çoban onı çekip çıqara. Çıqara amma, bu insan degil, yalınları ateşte küygen, büyük bir ajderha yılanı eken. Ajderha tuluptan çıqqaninen*, közlerini aqaytıp, çobanğa baqa. Çoban ajderhağa:

– Qana, ayt baqayım*, seni ölümden qurtarğanım içün maña ne bereceksiñ*? Saña ola tulubımnı harapladım,– dey.

Ajderha yırtıcı közlerini daa ziyade aqaytıp:

– Meni qurtarğanıñ içün* seni çip-çiy aşaycağım*, – dey.

Çoban nege oğrağanını bilmey*:

– Olâ, canavar oğlu canavar, yardımğa yetip kelmegen* olsam, kebab olacaq ediñ de? – dey.

– O benim işim degil, – dey ajderha. – Men hastam. Hastığa lezetli aş kerek. Yahşı ki, sen tapıldıñ.

Olar davalasıp turğan arada, yanlarına bir tilki kele. Tilki:

– Ne oldı? – dep soray.

– Men tulubımnı yaqıp, cinesir ajderhanı ateşten çıxardım. ‘Zametimni nasıl ödeyeksiñ*’ dep sorağanda, maña, ‘seni aşaycağım*’, dey. Davamız da şunıñ üstünde, – dey çoban.

Tilki şu saat aqsızlıqnı añlay, lâkin eñqastan añlamağan kibi:

– Çoban dostum, sen pek qopay bir adam ekensiñ* de. Balaban bir ajderha seniñ tulubıña sığarmı*? Yalan ayta-sıñ*, ğaliba*, – dey.

Añqav ajderha işniñ asılına barmay*:

– Sığdım, sığdım, vallai-billâi sığdım! – dep qıçıra.

– İnanmayım*! – dep inatlana tilki. – Böyle küçük tulupqa sığacağıña benim asla inanacağım kelmey*, – dep tekrarlay. – Qana, tulupqa bir daa kirçi, közümnən* köreyim*.

Ajderha tulupqa kire, lâkin* başını tısta qaldıra.

– Köresiñmi*, sığmay* ekensiñ* de, – dey tilki. – Kevdeñ kirdi, başıñ ise tısta qaldı.

– Mına, başım da sığdı, – dep, ahmaq ajderha tulup içine kömüle.

Çoban şu saat tulupnıñ ağzını bağlay da:

– Eyilikke kemlik yapqannıñ taliyi budır*! – dep, ajderhanı kene ateş içine köterip ata.

Luğat

ajderha – *дракон*

aqaytıp = (açuvından) aylandırıp

aqsızlıq = adaletsizlik

dağ etegi = dağ yanı

zamet = qasevet, çapqalav

işniñ aslına barmamaq = iş (mesele) nede olğanını añlama-
maq

kevde = beden

ödemek = borcnı qaytarmaq

taliy = taqdir

canavar = vahşiy, yırtıcı

cinesir = *şive*: yat

eyilik = yahşılıq

eyilikke kemlik yapma = yahşılıqqa yamanlıq yapma

eñqastan = aselet, mahsus

yahnlar = çetler

Masallar çeşitleri

Masallar türlü ola. *Tılsımlı* masallarda mıtlaq mücizeler yüz bere. *Ayvanlar aqqında* masallarda ayvanlar qonuşa, bir-birine musafirlikke bara, atta mektepte oquylar. *Turmuş* masallarında fuqare köylü ya da ayneci baynıñ yaşayışı tasvir oluna. Turmuş masalları adamlarğa ille bir şeyler ögrete, olar ikmetli fikirler taşıy.

Sualler ve vazifeler:

1. Künlerden birinde çoban dağda ne köre?
2. Çoban ateşten neni çıqara?
3. Ajderhanen çoban ne içün davalaşalar?
4. Nasıl ayvan kelip olarnıñ davasını çezmege yardım ete?
5. Tilki çobannı qurtarmaq içün nasıl aynecilik uydura?
6. ‘Közlerini daa ziyade aqayta’, ‘Zametimni nasıl ödey-
ceksiñ’ söz birikmeleriniñ manasını añlatıñız.

7. Masalrı rollerge bölip oquńız.
8. Masaldan begengen parçalarını tapıp oquńız.
9. Masalrıń çeřitini tayin etinız.
10. Masalrı plan boyunca ikâye etinız.

Plan:

1. Çoban dağda yangın köre.
2. Çoban ateşten ajderhanı qurtara.
3. Ajderha çobannı aşaycaq ola.
4. Ayneci tilki ajderhanı aldata.
5. Ahmaq ajderha tulup içine kire.

Sarf

Ecalar ve imlâ qaideleri

a, ı, o, u – *qalın* ecalarrı teşkil etken sozuqlar;

e, i, ö, ü – *ince* ecalarrı teşkil etken sozuqlar.

Qırımtatar tilinde sözler ecalarrıń *çeşitine* köre tertip etile: sınıf, **tö-gerek**. Yalğamalar ise olarğa daa tutuqlarıń *çeşitine* (yañğıravıq ya sağır olğanına) köre de qoşula: **kitap+tan**, **azbar+ğa**, **saife+ler**.

Eki ecalı sözlerde tamırıń birinci ecası dudaqlı olsa, ikinci ecası da dudaqlı olur: **o+dun**, **kö+mür**. Bir ecalı söz dudaqlı olğanda, ekin-ci ecasınıń yerini alğan yalğama da dudaqlı olur: **köz+lük**, **doğ+muş**, **oğ(u↓)+um**.

(Ekin-ci ecadaki sozuq tar [u/ü] ve [ı] arasındaki ses kibi ayılğanını unutmańız.)

Sońki qaideniń bir qaç istisnası bar (yalğamalar dudaqsız olur):

1. Keçken zaman fiillerinde: **köçti**, **qoydı**.
2. Saiplik ve tüşüm keliřlerinde: **onıń**, **köyni**.
3. Haberlik yalğamalarında: **do'stım**, **do'stıńı**, **do'stır**.
4. Ohşav-küçültüv yalğamalarında: **topçırq**, **sözçik**.
5. Alfiiillerde: **olıp**, **söğıp**.

⇒ **1-iř. Metinni yazıńız. Tüşürilgen arıflerniń qaideni tapıńız.**

Aradan çoq vaq..t, pek çoq suvlar aqıp keçt.. . Tek adam-lar deg..l, tařlar da deń..řti, amma Sultan Sale camisiniń divarlı..r.. turğanları kibi turalar, olarnı dülber örnekler, quş..qlar yarařtırar. Bu camin.. yahş.. ustalar qurğand..

rlar, olarnıñ iş..ni ve raathqlarını ise açıqk..z adamlar k..
zetkendirler... (*Efsaneden*)

⇒ **2-ış. Metinni köçürüp alınız. Arıflerni qoyuñız. Telâffuzları ve yazılışlarının farqına yetiñiz. (Qavuzlar içinde transkripsiyalarını kösteriñiz.)**

Şeytan, quvanğanından, quyruğını sallap, s..çray, s..ç-ray ketken. O, er kesn.. aldatqanına emin ed.. . Qızılçıq bütün tereklerden evel çeçekled.., demek p..taqlar..ndaki mahsullar da başqa tereklerd..ki mahsullardan evel pişecek. Birinc.. p..şken mahsullar ise eñ paalı olalar. Demek, o qızılçığı yer..ne canı istegen şeyn.. alır. (*Efsaneden*)

⇒ **3-ış. Metinni oquñız. Tüşürilgen arıflerniñ imlâsını añlatıñız.**

Çoban qoyn.. acımay, soya. Qozukürpeç öz..niñ yahşı urbalarını taşlay da, çobannıñ urbalarını alıp, üst..ne kiye. Qoyn..ñ et..ni qarınğa told..ra, ter..s..nden öz..ne qalpaq ti-
kip kiye. Şu yerde bir taz oğlann..n dostlaşıp, yolğa çıqalar. (*Destandan*)

İzaat luğatçıǵı

Efsane – qaysı bir yer ya da tarihiy vaqia, ya da umumen ömürnen baǵlı ve masalrı ańdırğan bir ikâye. ‘Ayuv daǵ’ef-sanesi. ‘Arzı qız’ efsanesi.

Destan – qaramanlar ve tarihiy vaqialar aqqında şiir ve ikâyeler. ‘Çorabatır’ destanı. ‘Tair ve Zöre’ destanı.

⇒ **4-ış. Metinni oquñız. Metinniñ mündericesi boyunca 3–4 sual tiziñiz.**

Masallarnıñ birinci yaratıcısı – halqtır. Eski zamanlar-da adamlarnıñ yaşayışı pek ağır edi. Adamlar yahşı yaşayışqa ümüt beslep, ömür boyu saban süre, boǵday saça, topraqını tımar ete, ekin çala, ağaç kese, yün işley, toquy, balıq avlay ediler. Masallarda halqnıñ yaşayışı öz aksini tapqan.

Adamlar öz duşmanlarını nasıl yeñgenlerini tasavur etip, bundan yüreklene ediler. Masallar adamda eminlik doğura, onı ruhtan tüşürmey. Masallar qaviy iradeli olmağa, zulumğa qarşı turmağa, onı yeñmege ögreteler.

Ev işi

1. Şöyle atalar sözlerine diqqat etiñiz. Manalarına yetiñiz.

Eyilik dostluqñı pekite.

Eyilik yerde qalmaz, ille bir kün özüñe qayıp kelir.

Eyilikke kemlik yapma!

Eyilikke eyilik bekleme!

Eyilikke eyilik olsa, qara ögüzniñ boynuna pıçaq tiymezi edi.

Eyilik yorasañ – eyilik körersin,

Kemlikke yorasañ – kemlik körersin.

Eyilikke eyilik – er kesniñ işidir,

Kemlikke eyilik – er kişiniñ işidir.

Eyilikke eyilik yapar er kişi (er kim),

Kemlikke eyilik yapar er kişi.

Eyilik yap da deryağa bıraq,

Balıq bilmese, Haliq (Alla) bilir.

Eyilikniñ ertesi-keçi yoqtır.

Eyilikni el unutmaz.

Eyilik etken eyilik bulur, kemlik etken kemlik bulur.

Eyilik yapsañ, soñunace yap.

Eyilik yap – eyilik körersin.

Yahşılıq içinde yamanlıq turmaz.

Yahşılıqqa yeter bir şey yoq.

2. Berilgen atalar sözlerinden angileri masalğa kelişe? Mündericesinden tasdiqlañız.

3. Evel rastketirmegen 5 atalar sözünü ezberleñiz. Manalarını açıqlañız.

Aqıllı kirpinen ayneci tilki

(*masal*)

Zamanlarnıñ birinde aqıllı kirpinen ayneci bir tilki bar eken. Bu eki dostnıñ keçinmeleri Köse aqaynıñ tavuqları eken. Olar geceleri Köseniñ kümesine dalıp, tavuqlarını hırsızlay ekenler.

Kirpinen tilkiniñ hırsızlığı soñ-soñunda Köseniñ canını yaqa, ve o, hırsızlarını dubarağa oğratmaq qararına kele. Kümesniñ ögüne teren bir çuqur qaza da, üstünü tobannen örte.

Ana, qaranlıq gecelerden birinde kirpinen tilki, tavuq eti aşaycaqlarına tamşanıp, silekiyelerini aqıza-aqıza, kümeske yaqınlaşalar. Etrafta kimse olmağanına qanı olıp, kümesniñ qapusına keleler. Keleler amma, qapunu açayım degende, eki dost çuqurğa yuvarlanıp keteler.

Dostlar, başlarını asıp, çoq vaqıtlar tüşünip oturalar. Ahır-soñu sükünetni kirpi bozıp:

– Ey, benim candan sevimli dostum tilki,– dep başlay.– Köseniñ keskin pıçağı boğazımızğa saplanayadır. Bir çareler körmek kerek. Sen meni ağzıña alıp, çuqurdan töpege köterip atsañ, soñ men de bir yipçik tapıp seni çekip alsam, yahşı olmazmı eken?

Tilki aqıllı dostunıñ teklifine razı ola ve tikenli dostunı, ağzına yara etse de, töpege köterip ata. Kirpi serbestlikke çıqqaninen:

– Sağ ol dostum, saqlıqnen qal! – dep, çıqıp kete.

Tilki, nege oğrağanını bilmey, çuqur içinde şasıp qala.

Saba da yaqınlaşa başlay. Ana, tezden Köse aqay peyda olur ve tilkiniñ boğazına keskin pıçağını çekip, soñ terisini sıdırıp alır.

Endi ne yapmalı?

Belli ya, tilki aynecilikni bir vaqıt bazardan satıp almay, onıñ içi-bağrı ayneciliknen tolu.

– Toqta, şu Köseni bir aldatayım amma, ömür-billâ meni utanmasın,– dey de, ağzını kemşetip, bedenini soluq-dırıp, ölgen bir ayvan kibi, çalqa tüşip yata.

Çoq keçmeden tañ ata ve kümes ögünde Köse aqay peyda ola. Baqsa ne körsün, çuqurnıñ içinde ölü bir tilki yata. Köse quvanıp:

– A-a, qapqanğa tüştiñmi ayneci, geberdiñmi hıznır, çoq tavuğımniñ başına çıqtıñ, endi bare aqqıñdan keleyimçi,– dey.– Teriñ de pek yahşı eken, çoqtan çekmenime yaqalıq qıdıra edim.

Köse, bu sözlerni ayıp, tilkini çuqurdan tartıp çıkara da, bir kenarğa köterip ata.

Tilki ise, çuqurdan çıqqanı kibi, közlerini cıplıdata berip:

– Sağ ol Köse aqay, amma terimni bir daa tüşkende alırsıñ,– dep, zuvıp kete.

Bu belâdan soñ tilki çoq künler dağlar içinde dolanıp yüre. Künlerden bir kün, eldirekten, kirpige rastkele. Açuvlanıp:

– Seniñ dostluğın böylemi? – dep darıla.

Kirpi, canı ağırğandan olıp:

– Alla-alla, dostum, hucur bir ayvan ekensiñ de, benim saña ne yardımım tiye bilir edi? – dey.

Tilki daa ziyade açuvlanıp:

– Sen dayın dostum olğance, iç de olmağanı daa yahşı! – dep kirpini taşlap kete.

Kirpi onıñ artından qarap:

– Sen olmağan olsañ, men de çuqurğa barıp tüşmez edim,– dey.

Tilki, kirpiden ayrılğan soñ, çoq vaqıtlar dolanıp, aş qıdırıp yüre, lâkin bir şey tapamay. Ne yapsın, kene de aynecilikke baş urmağa qarar bere. Gizlenip, yol kenarlarından

yüre başlay. Bir daa baqsa ne körsün, deñiz betten yol boy-
lap, bir araba balıq ketirmekteler.

Tilki:

– Balıq eti de tavuq etinden yaman degildir,– dey de,
arabaniñ aldına çıqıp, ağız-burnunu köpürtip, ölgen bir ay-
van kibi, yolniñ ortasında çalqa yata. Arabacı onı körge-
ninen tüşip ala da, balıqlarnıñ üstüne ata. Ayneci tilkiniñ
beklegeni de bu eken. Araba ketmekte ola, o ise birer-bi-
rer balıqlarnı yol boyu çıbirta bere. Soñ arabadan sıptırılıp
tüşe de, keyf çatıp balıqlarnı aşamağa başlay.

Bu arada şu yerden keçeyatqan qaşqır tilkige yaqlaşa:

– Dostum, maña da bir balıq berçi! – dep yalvara.

Tilki bere. Qaşqır balıqni begenip:

– Dostum, bir balıq daa berçi! – dey.

Tilki:

– Bar özüñ tut da, aşı,– dep qaşqırniñ ricasını red ete.

– Ya balıqni nasıl tutalar?

Tilki, bu qorqunçlı dostundan qurtulmaq niyetinen, oña
balıq tutmaqnı ögrete.

– Özen yalıısına bar, buzni teş de, quyuğuñni suvğa batır.
Balıqlar quyuğuña sarılırlar, ana şu vaqıt quyrğuñni çeker de
alırsıñ.

Ahmaq qaşqır öyle de yapa. Quyuğuñni suvğa yibergen
soñ tilki ondan:

– Soñ, nasıl, bir şeyler duyulmaymı, balıqlar sarıla baş-
lamadı mı? – dep soray.

Balıq aşamağa tamşanıp turğan qaşqır:

– Yoq, daa iç bir şey duymayım,– dey.

Birazdan soñ tilki kene de سوالini tekrarlay. Qaşqır qu-
vanıp:

– Bir şeyler çımırday ğaliba, balıqlar toplana başladı,– dey.

Tilki:

– Sen, qaşqır aqay, quyuğuñni biraz daa terence yiber,
balıq çoqça sarılır,– dep ögütley.

Qaşqır şay da yapa. Yapa amma:

– Uf! – dep suvuqтан dirildep başlay.– Tilki aqay, endi yahşı çımırdap başladı, balıqlarnı tartıp çıqarsam olmazmı? – dep soray.

– Aşıqmañız, sabır etiñiz, eki kere quyuq batırğancek, balıqlarnıñ episini birden tartıp çıqarınız.

Qaşqırnıñ quyuğı suv içinde buzlap-qatıp qalğan soñ, tilki eñqastan etrafına baqa da, yayğara qoparıp:

– Vay, qaşqır aqay, köpeklerini artına taqıp, avcı keleyatır da,– dep bağıra.– Tez oluñız, qaçıp keteyik, canımıznı qurtarayıq.

Tilkini tapsañ al, zuvıp kete, ahmaq qaşqır ise ne yapacağını bilmey, şaşıp qala. Quyuğını suvdan çıqarmaq içün ne qadar tırıssa da, çare olmay – quyuğı buzlap qalğan. Bu arada onıñ qulağına köpek avuldağan kibi bir sesler eşitile. O, can-alâmetinen, küçenip, çabdırıla. Çabdırıla amma, quyuğı buz içinde üzüle qala. Quyuq acısına dayanamağan qaşqır, söğünmege başlay:

– Ey seni, ayneci tilki, maña yapacağıñ bu edimi? Toqta sen, men seni qolğa tüşüririm, o vaqıt esaplaşırımız,– dey ve tilkini aramağa kete. Azmı aray, çoqmı aray, er alda künlerden birinde tilkini dağ içindeki göl yanında yaqalay.

– Tutuldıñmı hınzır! – dep tişlerini qayray.– Yapacağıñ meni quyuqsız qaldırmaq edimi?

Tilki, günâsı olmağan bir adam kibi:

– Alla-alla, qaşqır aqay, quyuğıñnıñ ne qadar balıq köterecegini bilmegeniñ benim qabaatımmı? Çoq nefishor olmağay ediñ de,– dey.

Qaşqır, kesen-kes etip:

Sen meni aselet aldadıñ,– dey.– Men sennen esaplaşmaq isteyim. Men seni aşaycağım.

Tilki şaşıp qala. Etkenlerine peşman ola, lâkin endi ne yapsın! E, tilkiniñ aynecilikten başqa daa nesi bar da, bu qorqunç canavardan qurtula bilsin?

– Menim etimden sen iç bir lezet almazsıñ, em de toymazsıñ. Sen eyisi anavı baynıñ bağçası içinde otlap turğan qoynı aş. Köresıñmi, quyuğu salnıp tap yerge tüşken.

Bağçada yatqan qoy degil de, balaban bir köpek eken. Lâkin qaşqır bunı saraflamay ve doğru köpekniñ üstüne bara. Köpek ise qaşqırğa aman bile bermey, onı boğıp taşlay.

Böylecesine, tilki qaşqırdan da qurtula.

Aradan yaz keçe, küz keçe, suvuq qış kelip qala. Bir özü kezip yürmekten bezip usanğan tilki, kirpi dostunu arap bulmaq için, yolğa çıqa. Kün kete, gece kete, ikinci künü üyle maallerinde kirpini özen yanında, terek túbünde köre. Selâmlaşalar, başlarına kelip keçkenlerni aytışalar. Olar laf etip turğan arada, ağzında bir topaç yağ olğan bir qarğa terek pitağına kelip qona. Qarğa yağnı aşamağa azırlanğanda, tilkinen krpini körıp qala da, qorqusından ağzındaki yağnı yerge tüşüre. Ekisi de: kirpi de, tilki de – yağğa atılalar.

Tilki:

– Yağ benimdir! – dey.

Kirpi:

– Yoq, yağ benimdir! – dey.

Eki dost davalasmağa başlaylar. Davanıñ soñu olmaycağını añlağan kirpi:

– Böyle olmaz dostum,– dey,– meseleni aqlıcasına çezmek kerek. Er yerde büyüklerge ürmek olğanı için, yağnı da büyüğimiz aşamaq kerek. Ayt, baqayım, sen kaç yaşındasıñ?

Tilki:

– Yoq, başta sen ayt, soñ men aytırım,– dey.

Kirpi:

– Sen büyükçe körünesıñ, saña ürmek etip, birinci aytmañnı rica etem,– dey.

Tilki özünü aqiqaten kirpiden büyük bellep:

– Ey, dostum,– dey, – men az zamannıñ qartı degilim. Men yer taqır, kök baqır olğanda doğğan edim.

Kirpi, bu sözlerni eşitkeninen, közlerinden inci kibi yaşlar tökip ağlamağa başlay.

Tilki apansızdan peyda olğan bu köz yaşlarına şaşıp:

– Ne oldı, dostum, nege ağlaysıñ? – dep soray.

Kirpi, daa ziyade ökürüp:

– Sen sorama da, men aytmayım, dostçığım,– dey.– Sen özünüñ doğğan yılıñnı aytqanda, benim aqlıma küçük oğlum tüşti de, ağlap yiberdim. Menim oğlum tamam şu yılı, yer taqır, kök baqır olğanda, doğğan edi. Amma, zavallıçıq, çoq yaşamadı, öldi de ketti. Alla rahmet eylesin, demekten başqa ne çare bar.

Tilki, ‘Alla rahmet eylesin’ degeninen, yağ topaçını ağzına ketire de, keyf çatıp, aşamağa başlay.

1. Biz ne içün kirpige aqıllı, tilkige ayneci deymiz? Fikriñizni masaldan misaller ketirip isbatlañız. Diger qaramanlarğa (Köse aqay, balıqçı, qaşqırğa) da qıymet kesifiz.
2. *Dubarağa oğramaq, çareler körmek, red ete, eñqastan, eldirekten, zavallı; cılıpıdata bermek, çıbırta bermek, sıptırılıp tüşmek, çımırdaqmaq, dirildemek, keyf çatmaq* kibi söz ve ibarelerniñ manasını luğat yardımnen añlatmağa tırışıñız.

Luğat

canını yaqa = dayanıp olamay
dubarağa oğratmaq = tutmaq

çalqa tüşip = arqası üstüne
aqquñdan keleyimçi = cezalayımçı
can alâmetinen = pek qorqıp
günâsı olmağan = qabaatsız

dalmaq = içine kirmek
tamşanmaq – *непечу-
саму*

qani olmaq = emin olmaq
sükünet = tınçlıq, raathlıq
çabdırılmaq = fırlanmaq
saraflamaq = farq etmey

8-NCİ AFTA

Sarf

Urğu

Sözniñ quvetlice ayılğan ecasına urğulı eca deyley. Qırımtatar tilinde urğu ekseriyette sözniñ soñki ecasına tüşe. (Qalğan ecalarnıñ sozuqları tarca, qısqaca ayılğanı, tamam urğu soñki ecasına kelgenniñ sebebidir, attı urğulı ecada bile şu qısqartuv alına rastkelmek mümkün. Bu sozuqlarnıñ deñişüvlerinen sizni biz evelki derslerde tanıştırgan edik.)

Lâkin bazıda urğu soñki ecağa tüşmey, ondan evelki ya da daa ögündekisinde qala bile. Hususan bunı şöyle allarda közete bilemiz:

1. Haberlik yalğamalarında: *musulma'nım, Aqmescitli'siñ, Hersonlı'mız.*
2. Fiilniñ şahsiy şekillerinde: *oyna'ylar, kelece'ksiñiz.*
3. Fiilniñ emir meyli şekillerinde: *yapa'yıq, ye'künleñiz.*
4. Fiilniñ menfiy şekillerinde: *tapa'lmay, boysu'nmağan.*
5. Türlü zarf ve yardımcı söz çeşitleriniñ yapıcı yalğamalarında: *uk-rai'nce, bu'mı, a'ytçı, adale'tçün (adale't içün), me'nnen.*

1. Metinni oquñız. Belgilengen sözlerde urğunen bağı qaidelerine diqqat etiñiz. Doğru neticeler çıqarıñız.

Altını çoq, şeñligi yoq

Qırımtatar halq masalı

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, bir bay ve bir fuqare – divardaş eki qoranta yaşay eken.

Qaranlıq tüşken soñ, bay ailesinen* evge qapalıp, azbarğa, balaban börüboğar köpegini yibere eken. Divar artındaki qomşusu ise,

yaz aqşamları azbarda sofrə qurıp, ur-patlasın çalğı çalıp, şeñ-şeramet yaşay eken. Bay kimerde köpek avuldısına azbarğa çıqqanda, fuqareniñ şeñligini eşitip, şaşıp qala eken.

– Olân, qomşu, – dey bay soyu bir kün fuqare qomşusına.– Baş kestirem, cebiñni yarım saat qarmalasañ yarım şa tapılmaz. Öyle eken, seniñ qorantaña bu qadar şeñlik qaydan kelgen?

– Egilip kirer evim olğan soñ, yalmap yutar aşım olğan soñ, cuvurıp cürgen balalarım olğan soñ, benim daa ne qasevetim olacaq?

– Seniñ balaların tezden boyğa yetken yigitler olacaqlar. Sen olarnıñ keleşegini de tüşün*. Men saña bir bardaq altın bağışlayım*, oğullarıña saqla*,– dep, bay fuqarege bir bardaq altın bere.

Fuqare altını evine alıp kelip, apayı ve balalarına köstere. Olar altını ne yapmağa bilmeyip, ahır-soñu azbarınıñ bir köşesine kömeler.

Şu künden başlap, fuqareniñ azbarında ne külkü, ne de çalğı eşitile. Ğarip fuqare deseñ, töşegine kirgen soñ da, közlerine yuqu kirmey*. Bay qomşusu ise, onı körgen sayın yanından külümsirep keçer. Aynıñ biter gecesi bu al fuqareniñ canına barıp tiyer. O, altın tolu bardağını bayğa alıp kele de:

– Ma, al bu bahşışını! Sen maña bir bardaq altın degil de, bir bardaq dert bağışlağan eken-siñ*,– dey ve altın tolu bardağını taşılap, çıqıp kete. Birazdan soñ fuqareniñ azbarından kene evelkisi kibi külkü, şeñlik ve çalğı sesleri eşitile.

Luğat

aynıñ biter gecesi = aynıñ soñunda
ahır-soñu = niayet
bağışlamaq = *mında*: ediye etmek
bardaq = *mında*: gügüm
baş kestirem = söz berem
börüboğar – *воробоя*
dert = ğam, azap
divardaş = qomşu
qarmalamaq = aqtarmaq
ur-patlasın = *mında*: būs-bütün
canına barıp tiye = beze, açuvı çıqa
şeñ-şeramet = şeñ
yarım şa tapılmaz = bir kâpik bile tapılmaz

Şive sözləri:

cuvurıp cürmek – çapıp yürmek

Sualler ve vazifeler:

1. Siz oquğan masal kimler aqqında?
2. Bay ve fuqare – divardaş qomşular – nasıl yaşay ekenler?
3. Fuqare öz ayatında neden raat edi?
4. Bir kün bay fuqare qomşusına ne bağışlay?
5. Fuqareniñ evinde şeñlik ne içün kesile?
6. Fuqare bayğa altın tolu bardağını ne dep qaytara?
7. Masaldan bay ve fuqare nasıl yaşağanları aqqında abzatsını tapıp oquñız.
8. Bay bergen altını fuqare ne yapqanını tapıp oquñız.
9. Masalınıñ çeşitini tayin etiñiz.
10. Masalını roller boyunca oquñız.
11. Masalını aşağıdaki plan boyunca ikâye etiñiz.

Plan:

1. Bay ve fuqare qomşularnıñ yaşayışı.
2. Bay fuqarege bir bardaq altın bağışlay.
3. Fuqare altınını evine alıp kele.
4. Fuqare altınını bayğa qaytara.

Sarf

Telâffuz ve imlâ qaideleri (tekrrarlav ve terenleştirüv)

Bazıda sözler cümle içinde telâffuz deñişmelerge oğray bile. Neticede olar söznıñ yazılışında da ifadelene.

Eki ecalı sözlerge mülkiyet yalğaması qoşulğanda, onıñ ikinci ecasında olğan tar *ı, i, u, ü* sozuqları adet üzre tüşip qalır, meselâ: **oğul** – **oğlum**, **göñül** – **göñlüñ**, **aqıl** – **aqlı**, **lâkin** **torun** – **torunı**, **oyun** – **oyunı**.

Tek manaca farq etken sözlernıñ soñunda yañğıravuş ses rastkele bile: meselâ: **at** – **ad**, **alt** (tüp) – **ald** (=ög), **set** – **sed** (=mania), **qayt** – **qayd**; **red** etmek. Bu qaide *z* arfine üküm etmey. Şu arif sağırlaşmaz: **toz**, **tiz**, **köz**.

Tamırı eki (siyrekçe – bir ve üç) ecadan ibaret olğan sözlernıñ soñunda *p, t, q, k* arifleri yañğıravuşlaşa, meselâ: **kitap** – **kitabım**, **maqsat** – **maq-sadıñ**, **taraq** – **tarağı**, **kemik** – **kemigi**; **dört** – **dördü** (*lâkin* **qırq** – **qırqı**), **tüp** – **tübü**, **cep** – **cebi**; **istidat** – **istidadı**, **iştirak** – **iştiragi**.

Oların yazılış hususiyetini imlâ luğatı vastasinen tayinlemek mümkün.

Tüşip qaluvnen bağılı deñişmeler ekseriyette aşağıda berilgen sözlernen bağılı (cedvel A. Memetovnıñ ‘İmlâ luğatı’(Aqmescit, 2014) esasında tizilgen):

ağız	ağzı	ağzaviy
akis	aksi	aksinde
aqıl	aqlı	aqliy
arif	arfi	arfinde
asır	asrı	asrında
bağır	bağrı	bağrında
bahıt	bahtı	bahtiyar
beñiz	beñzi	beñzinde
boyun	boynu	boynunda
burun	burnu	burnunda
devir	devri	devriy

fikir	fikri	fikrince
ilim	ilmi	ilmiy
isim	ismi	ismiy
köküs	köksü	köksünde
qısım	qısmı	qısımında
nutuq	nutqu	nutquy
oğul	oğlu	oğunda
resim	resmi	resmiy [офіційний]
sınıf	sınıfı	sınıfiy
ufuq	ufqu	ufqunda [горизонт]
şahıs	şahsı	şahsiy
şekil	şekli	şeklinde
vaqıt	vaqtı	vaqtınca

⇒ **1-iş.** Qavuzlarını açıp, başta söz birikmelerini, soñ daa cümleler tiziñiz.

(Boyun) almaq, qartbabamnıñ üç (oğul), (burun) urmaq, benim boş (vaqıt), derslikniñ ikinci (qısım)da, (resim) vesiqalar, (ilim) işlemeler, sürgünlik (devir)de, seniñ (şahıs) (bahıt).

⇒ **2-iş.** Metinnen tanış oluñız.

Qara deñiz etrafına güzel Qırım k..neşi öz..n..ñ nurlarını vatan topra..ına, dağlarına saçmaqta edi. Bağlar ve bağçalarda yuzum ve meyvalar bu nurlardan nur alıp, yuzum salqımları, armut, almalarını Arzı qızınıñ yanaqları kibi qızartırıp, tatlı şerbetlerge tol..p, bu manzarağa dülberlik ket..rmekte edi. Qara deñiz dalğalarında yaldap-yaldap toyalmadıq, aqşam olğanını duymay qaldıq. Epimiz toplanıp, Aluşta trolleybus stantsiyasına kelip, Aqmescitke qaytmaq içün bilet alıp beklep turdıq. Bizim yanımızda kene beş-altı qırımtatar peyda oldı. Olardan biri 55–60 yaşlarında, tam sofalı, mavı renkli, çardaqlı bir evni kösterip, anavı ev bizim evimiz edi, degeni qula..ıma kirdi. Aradan çoq keçmeden trolleybusqa ot..rdıq.

Aqmescitke kelgence o adam köstergen evçik benim kö-
züm ögünden ketmedi. Balalı..ım (aql)ma keldi. Men de
15 yaşımdan ana yurtumdan aqsız köç..rildim. Vatanıma
asret qalğanımnı hat..rlap, Özbekistan topra..ındaki birin-
ci sürg..nlik yılları (aql)mda kino lentası kibi kelip keçti.
Trolleybus Maryino turağına kelip qalğanını duymay qal-
dım. Mürşide apteniñ evine keldik. Biraz raatlanğan soñ,
Mürşide apteniñ evinde bir akkordeonçiq bar edi, onı can
sıqısı qol..ma alıp, yavaş sesnen çalıp başladım... Parmaq-
larım klavişlerde özünden-özü men eşitmegen bir avanı
çalıp başladılar. Soñ bir-eki o maqamrı tekrarladı, be-
gendim. Soñ, birden ‘Aluştadan esken yelçik yüzüme urd..’
degen sözler tilime keldi. Andijandan kelgen Fatma İs-
mailovağa baqıp: ‘Fatma tata, bir türk..çik yazmayıqmı’,
dedim. O maña baqqanda qırımtatar tilini yahşıcaraq bile
edi. Soñ yavaş-yavaş ekimiz de bilgen sözlerden üç beyit
türk.. peyda old.. . ‘Güzel Qırım’ dep adını qoyd..q.

Türk..niñ birinci yazılğan beyitleri:

Aluştadan esken yelçik yüzüme urd..,

Balalığım ötken evge közlerim tüşt..

Men bu evde yaşalmadım, yaşlığımı körälmadım

Nasıl güzel vatanımsıñ, ey, güzel Qırım.

Bağçalarınñ meyvaları baldır ve şerbet.

Suvlarıñrı içe-içe toyalmadım men.

Alıp keldim selâm saña, saña asret milletimden,

Quçağıñrı aç sen maña, ey, güzel Qırım.

Yürd..m seniñ yollarında seve-seve men,

Vatanımda yaşamağa pek isterim men.

Kül..p baqt.. dağlar maña, qayıtıp kelir tatar saña,

Quçağıñrı aç sen maña, ey, güzel Qırım.

Keze, keze toyalmadım,

Çoq yerlerin körälmadım,

Nasıl güzel vatanımsıñ,

Sen güzel Qırım.

Aradan bir kün keçti. Mürşide apteniñ evinde toplan-
ğan yigirmi yaqın musafır ög..nde benim arqadaşım Maye
Ametova bu türk..ni birinci kere yırladı. Türk..ni eşitken
soñ, çoq musafırlerde köz yaşı peyda oldı... Bu türk..mizniñ
sözleri halqmızniñ vatanğa sevgisini, asretligini bildirdi.

Bu türk..ni halq sevip, bir-eki yañı beyit daa qoştı. Men
bellesem, bu beyitlerde de milletimizniñ istekleri bildirilip,
türk.. daa da tesrili old.. . Bu beyitlerniñ müelliflerine bü-
yük teşekkürler bildirem. Sözleri Şükri Osmanov ve Fat-
ma Halilovanıñ, muzıkası Şükri Osmanovniñ.

Server Bekirovdan

• **Qoşulğan arıflerniñ imlâsını tapıñız.**

Ev işi

1. Eki ecalı sözlerni aqlıñızda tutuñız. Yazğanda, olarnıñ imlâsına diqqat etiñiz. 4–5-nen cümle tiziñiz.
2. ‘Altını çoq, şeñligi yoq’ masalını ikâye etiñiz.
3. Soñki oqułğan eki masalda *-nen belgilengen sözlerniñ urğusını añlatıñız.
4. ‘Ey, güzel Qırım!’ serlevalı meşur yırımızniñ tarihini ikâe etiñiz.

Qoşma metin

‘1944’ (yır)

‘1944’ – ukrainalı qırımtatar icracı Camalanıñ yırлаğan türküsidir. Camala 2016 senesi ‘Eurovision’ yır yarışında bu yırnen Ukrainanı temsil etip ğalebe qazandı.

Yırniñ esas mevzusu – 1944 senesi olğan qırımtatar sür-
günligi ve umumen keçmişte olğan büyük facialarnıñ kele-
cekte olmaması kerek olğanıdır.

Bu yır – ‘Eurovision’da sözleri qırımtatarca olğan birinci
yırdır. ‘1944’ yırı Camalanıñ sayalbomına kirdi, albomniñ
taqdimi 2016 senesi quralaynıñ 7-sinde olıp keçti. İsveçniñ

Stokgolm paytahtında olıp keçken yarışta Camala, şu cümleden yırnıñ satırları içün de, mükâfatlar aldı.

Yırnıñ ilk satırları ta 2014 senesi yazılğan edi. Bu facialar aqqında Camala, sürgünlikni öz başından keçirgen Nazlıhan bitasından çoq eşitti. Bağlamannıñ sözleri ‘Ey, güzel Qırım!’ yırından alınğan. Yarışnıñ ukrain saylavına yırnıñ mahsus ingliz metini de yazılğan.

Yır aqqında bir çoq gazet ve diger haber vastaları yazılğan edi. Camala özü ‘1944’ yırını böyle taqdim etti: ‘Bu tarih – bir hatıradır. Tamam o yıl biñlennen qırımtatarlarnıñ ayatını bütünley

deñiştirdi’. Soñra, ğalebe qazanılğaninen, Camala ‘yır tek qırımtatarlar degil, bütün dünyanıñ ağrısı aqqındadır... O, özlerini ‘me’nim’ dep, başqalarnıñ taqdirini deñiştirmek, olar nasıl yaşamaq kerek ve atta olarnı ayattan marum etmek mümkün dep tüşüngenlerge doĝrultıla dedi.

Vikipediya

Luĝat

taqdim etmek – *представити, презентувати*
mükâfat – *нагорода, премія*

1. Siz bu yır ve yarış aqqında haberiniz barmı? Onı seyir ettiñizmi? Bu aqta ne qoşa bilesiz?

9-NCI AFTA

Musafir

Qırımtatar halq masalı

Bir zamanda bar eken, bir zamanda yoq eken, bir fuqare bar eken. O fuqareniñ evine bir musafir kelip kete eken. Bu fuqareniñ bir de bay qomşusu bar eken. Bay qomşu fuqareniñ evine kelip ketken musafirden bir şeyler duyumsırağan. Künlerden bir kün bay qomşu fuqareni evine çağıra da:

– Sen bizge ne içün kelmeysiñ, ya? – dep soray.

– Men kibi fuqare adamnıñ siz kibi bay bir qomşunıñ evinde ne işi olur? Men sizge barmağa utanam, – dep cevap bere fuqare.

– Utanma, kelip ket,– dey bay.

Biraz vaqıt keçken soñ bay:

– Aytsa maña, bu seniñ eviñe kelip ketken adam nasıl adam ya? – dep soray.

Fuqare cevap bermey. O musafir oña: ‘Men seniñ eviñe kelip ketkenimni, kim ekenimni iç kimsege aytma’, degen eken. Şay olsa da, bay onı oplap, ayttıra. Fuqare oña kelgen musafirniñ Hıdır Nebiy ekenini ayta.

– Sen onı, qomşu, maña da alıp kelse. Men Hıdır Nebiyi musafir etmek isteyim. Sen aytsañ, o, bizge de kelir,– dey bay.

Künlerden bir kün Hıdır Nebiy kene fuqareniñ evine kele. O, qonaqbaynıñ alından bir şeyler seze de, oña:

– Sen maña bir şeyler aytacaq olasıñ ama, niçündür, aytmağa çekinesiñ. Sen ayt, çoq tüşünip oturma,– dey.

Qonaqbay oña:

– Bizim qomşu bay sizni öz evine musafirlikke çağıra,– dey.

– Sen o qomşu bayğa bar da, kelegecimni haber et,– dep, Hıdır Nebiy razılığını bildire.

Fuqare bayğa barıp:

– Musafir sizge kelecek, azır oluñız,– dey.

Bay şu saat tedarik köre, evlerini donata, aş-suv baqa. Evden yol qapığa bargance kilimler, maqatlar töşete.

Şimdi, er şey azır olğan soñ, bay Hıdır Nebiyni beklep tura. Biraz vaqıt keçken soñ qapı qaqıla. Bay qarısına:

– Ay, Hıdır Nebiy keldi! – dep, qapığa bara.

Qapını açıp baqsa, ne körsün! Çullu urbali bir tilenci kelgen, arqasında da balaban bir körük bar. Tilenci bayğa:

– Men Alla musafirim, qabul et,– dey.

Bay açuvnen:

– Ket, melün, mından! Maña şimdi qıymetli bir musafir kelecek. Coyul! – dep, onı quva.

O demesi, bu tilenci onıñ beklep oturğan musafiri – Hıdır Nebiy eken. Baynıñ közüne tilenci olıp körüngen.

Hıdır Nebiy, arqasında ki körükni yerge qoya da, basa-bas körük çekmege başlay. Körükten çıqqan ava, o mükemmel saraynı negizinden qoparıp, kökke savura. Ondan soñ Hıdır Nebiy körükni çöl yaqqa burıp, baynıñ andaki bütün qoylarını, tuvarlarını telef ete. Bundan soñ musafir qayıp kete.

Hıdır Nebiy – bu şahıs.

Luğat

donatmaq – *обставити*

duyumsıramaq ~ şubelenmek

körük – *міх (ковальський)*

körük çekmek = körüklemek – *роздувати міхом*

qonaqbay = ev saibi

qıymetli = degerli

maqat = tüklü kilim – *ворсистий килим*

melün = lâin, lânetli

mükemmel – *досконалий, довершений*

negizinden = temelinden

oplamaq – *догоджати, улещувати*

tedarik көrmek = azırlıq көrmek

telef etmek = yoq etmek

tilenci = tilengen insan

çekinmek = utanmaq

Sualler ve vazifeler:

1. Bu masalda nasıl musafir aqqında ikâye etile?
2. Bay qomşu fuqareniñ ne yapqanını istey?
3. Fuqare Hıdır Nebiy kelegecini bayğa aytqan soñ, bay ne yapıp başlay?
4. Hıdır Nebiy baynıñ qapısına ne dep kele?
5. Bay musafirni nasıl quvğanı aqqında parçanı tapıp oquñız.
6. Baynı sınamaq içün Hıdır Nebiy kim olıp kele?
7. Hıdır Nebiy baynı nasıl cezalay?
8. Masalrı roller boyunca oquñız.
9. Masalrı plan boyunca ikâye etiñiz.

Plan:

1. Bir fuqareniñ evine musafir kelip kete.
2. Bay qomşu musafir onıñ evine de kelgenini istey.

3. Fuqare Hıdır Nebiyge onı bay musafirlikke çağırğanını ayta.
4. Bay Hıdır Nebiyni musafir etmege azırlana.
5. Baynıñ evine tilenci kele.
6. Hıdır Nebiy baynı cezalay.

Sarf

Söz birikmeleri. Cümle. Müpteda gruppası. Haber gruppası

Nutuqta, cümle tizgende, biz ayrı sözlerni degil, olarnı biri-birine bağlap qullanamız. Em olarnı başta özara birleştirip, söz birikmesini meydana ketiremiz.

Bu birikmeler belli bir til qanunları yardımınen tertip etile. Keliñiz, bu nasıl qaideler olğanını siznen beraber biz bir cümle misalinde anıqlayıq.

‘O, altın tolu bardağını bayğa alıp kele...’ cümlesini alayıq. Mında ‘bardağ’ sözünüñ *nasıl?* sualı yardımınen ‘tolu’ sözü bağlanıp, tek **sırada** (iç bir vastasız) tamamlay; ‘tolu’ sözünü ise *ne(ge)?* sualı yardımınen ‘altın’ sözü muayyenleştire, belli bir şeklini talap ete. Demek, bardağ em tolu, em nege tolu olğanını biz biri-birine belli bir bağ vastalarınen birleşkeninden bildik. Em ‘tolu’ sözü – bir vasta talap etmey, yani vastasız, ‘altın’ sözü de – **nege?** sualinde bar olıp, lâkin *şekillenmegen* bağ vastası ile birleşken. Yani öyle de belli olıp, böyleliknen tüşip qaldırılıp tertip etilgen, teñ.: ‘Men alma aşayım / kitap oquyım’ cümlesinde *ne(ni)* oquyım? kibi sual bersek de, onı cümlede (umumiyy manada olsa) tüşüm kelişiniñ yalğamasını qoşmayıp qullana bilemiz.

Devam eteyik:

‘bardağını alıp kele’ ve ‘bayğa alıp kele’ söz birikmelerinde sözler özara belli bir bağ vastası ile bağlanıp kelgen ve *neni?* sualine berip, ille ‘bardağnı’ kibi şeklini, demek *şekillengen* olaraq, yani **-nı** yalğaması vastası ile şeklini talap ete. Kimge? sualı de ‘bayğa’ kibi, yani **-ğa** yalğaması vastası ile şeklini talap ete. Böyle etip birikmeniñ **baş** (sual berici) sözü **tabi** sözni **idare** ete.

‘O’ ve ‘alıp kele’ sözleri cümlede biri-birine teñ qalıp, tek keliştirile. Öz etrafında diger sözlerni sual vastasınen bağlap, **müpteda** (‘O’) ve **haber** (‘alıp kele’) gruppalarını teşkil ete. Gruppalarınen birlikte (bazıda yalñız özlari) de bir bütün, em adiy **cümleni** teşkil eteler. Çünki sözlerni ayrı, bağlamay qullanğanda olar, biz bildirmek istegen manamızını ifadelemey. Tek bir cümlede bürleşkende tam manasını ifadeler.

⇒ 1-ış. Metinni oquñız. Müpteda gruppasınıñ túbünü – bir sızıqnen, haber gruppasınıñkisini ise – eki sızıqnen qayd etiñız. Şekil-lengen tüşüm kelişli sözlerniñ baş sözünü *-nen belgilep, sual vastasinen bağlañız.

neni?

*

Nümüne: Masallarnı dünyada er kes bile.

Masallarnı dünyada er kes seve. Bu sevgi balalıqta doğa. Masallar tılsımlı, şeñ ve attı qorquñlı olsalar da, episi bir meraqlıdır. Olarnı oquğanda nefesiñ tutula. Amma masallar yahñız meraqlı, eglenceli degildir. Masallarda daima ibret, ğarezsiz, yahşı öğütler, dostane nasiatlar bar. Masal yahşılıqnen yamanlıqniñ farqına barmağa ögrete. Halq masalları – tılsımlı quveti olğan ebediy masallar.

Masallar bediyy edebiyatqa da meraq aşlaylar. Masallar balağa etraftaki alemni añlamağa yardım eteler, kitaplarğa avesini arttıralar.

Ev işi

1. Masalrı ikâye etiñız.
2. Cümlelerniñ baş azalarını kerek sızıqlarnen qayd etiñız. Tüşüm kelişniñ qullanuv-/ qulanmayuvını tapıp anlatıñız.

1. Alim sultannıñ degenini yapa. 2. Sarayda ayvanat ve quşlar aleminiñ tillerini añlağan aqsaqal alim bar eken. 3. Şay etip, padişa fuqarege arabacılarını yibere. 4*. Ekinji gece terzi [tikici] nevbetçi ola. 5. Üçünji gece nevbetçilikke ayaqqapçı tura. 6. Han köylü ve ustalarğa çoq para ve birer at bağışlay. 7. ‘Ağlama sen. Uzaqtan bir gemi keleyata. O, seni qurtaracaq’. 8. Yaş bir çoban öz eviniñ ögünde yuzum kütügi oturma. 9**. Şeerlerniñ birisinde bir evde musafir olup qalalar. (*Qırımtatar masallarından*)

– *-nen belgilengen cümle haber tek filden ibaret olabilmegenini tasdiqlay;

– **-nen belgilengen cümleli talil etkende, şuña diqqat etiñiz ki, cümlede baş azaları ille şahısça uyğunlaşmalı, olmasa olarnıñ tek biri cümlede iştirak ete bile.

Qoşma metin

Saran bay ve ırğat

Bir vaqıtlarda bir bay adam yaşığan. Ortalıqta ondan da zengin kişi olmağan. Amma saranlıqta da kimseni üstüne çıqarmay eken. Şeerge ketse, yanına tek ötmeknen sarımsaq ala eken. Er şeyni mına böyle qıtıp tuta eken. Asıl şunıñ içün de oña ‘saran bay’ degenler.

Bir sefer oña bir adam ırğatlıqqa kele. Saran baynıñ piçen sarpanlarına qora çekmek kerek eken.

– Kündelik çalışasñ, qabul etem,– degen bay.– Küneş doğğandan küneş qonğance yahşı çalışsañ, bir çuval boğday beririm.

Irğat qan-terge pişip çalışa. Üyle ola. Üyleden soñ da çalışa. Ne ise de, bütün kün qızdırğan küneş, nurlarını toplap, bayır artına qona. Aqşam ola.

Irğat:

– Endi esaplaşmaq kerek. Aqşam oldı,– dey.

– Nasıl aqşam?

– Ya kün qondı da?!

Saran bay ırğatına doğğan aynı köstere.

Irğat:

– Ya o ne? – dep şasıp soray.

Saran bay mıyığını burıp:

– Küneşniñ qardaşı,– dey.

Irğat meseleni añlay. Tişlerini sıqa da:

– E, şay olsa, çalışacaqtırmız daa,– dey.

Şu yerde ırğat bir daa çalışmağa başlay. Yarı gece ava, tañ ağara. Irğat ketip evinden çuval alıp kele. Boğday anbarına kireler. Saran bay qopqa-qopqa boğday alıp çuvalğa

qoya. Amma çuval tolmay. Bir daa baqsa, eki çuval biri-birine tikilgen.

Saran bay:

– Ya bu ne? – dep, abdırap soray.

Irğat özünü zerre qadar sıqmayıp:

– Bumı? Mına bu çuvalnıñ qardaşı,– dey.

Saran bay meseleni añlay. Ne yapsın, lâçare, eki çuvalnı da boğdayğa toldurmağa mecbur ola.

*(Masal ‘Tuvğan edebiyat’,
1998 s. dersliginden alınğan)*

Luğat

saran = qıtmır, qızğaç

ırğat – birevge çalışqan adam

- Bay ve ırğatnıñ areketlerine qıymet kesıñız. (Yanı olardan kimi ayneci, kimi de aqıllı olğanını aytıp, mündericeden tasdıqlañız.)

10-NCI AFTA

Ne için qartlarğa ürmət

Bulğar halq masalı

Pek eski zamanlarda bir padişa olğan. Bir kün o padişa qanun çıkarıp:

– Memleketten qart adamlarınñ episi quvulsın! Olardan fayda yoq. Ne saban süreler, ne de boğday oralar. Tek ötmek aşap, evde keder eteler. Qartlar olmasa – daa yahşı yaşarmız, – emir etken.

Qartlarınñ episini memleketten quvalar. Tek bir qart qala. O bir mırzanınñ babası eken. Mırza babasını saqlay, aşatıp içire, evinde yaşağanını bir kimsege duydurmay.

Şu sene bütün yaz qurğaqlıq ola. Ot-ölenler küneşten yanıp kete. Özen ve quyularnıñ suvu quruy. Zahire ambarları boşay, urluqlıq bile qalmay. Halqnı qorqu sara. Padişa da qasevetke qala. O, mırzalarını topla:

– Ne yapsanız yapıңыз, amma yarın urluqlıq boğdaynı qaydan tapacağınızın aytmasanız, epiñizni cezalarım! – dey.

Mırzalar ğam-qasevetke dalıp, evlerine qaytalar. Qart oğlunıñ evge pek kederli qayıp kelgenini körip:

– Ne oldı, oğlum? – dep soray.

– Siz maña yardım etip olamazsınız, baba, – dey mırza.

– Ne için?

– Padişamız saçmağa boğday urluğın soray, amma bir yerde bir urluq bile qalmağan.

– Qorqma, oğlum, yarın padişağa ayt, qırmısqa yuvalarını bozmağa emir bersin. Anda çoq boğday ola turğan.

Kerçekten de, köylülər qırmısqa yuvalarını bozğan soñ, er birinden birer torbaçıq zahire tapalar. Padişa şaşar. Babası qurtarıcı mesleatnı bergen mırzadan:

– Saña bu aqıllı mesleatnı kim berdi? – dep soray.

– Aytıp olamam, padişam, aytsam siz meni cezalar-sıñız,– dey mırza.

– Başıñdan bir tel saçıñ tüşmez, ayt! – emir ete padişa.

Mırza doğrusını ikâye ete, babasını nasıl saqlağanını ve bu aqıllı mesleatnı oña babası ögretkenini ayta. Tezden yañı qanun çıqa: “Qartların incitmağa kimseniñ aqqı yoq. Olarnı er kes ürmet etsin. Olarnı soqaqlarda körgeñler, er daim yol bersinler”.

Luğat

boğday ormaq = boğday çalmaq
ğam-qasevetke dalmaq = qasevetlenmek
zahire = aşıq danesi
kederli = ğamlı
keder etmek = yapmağa bermemek
qurğalıq – *ноcyxa*
mesleat – *порада*
ot-ölen = otlar
saban = yer sürmek için hocalıq alet
saban sürmek = yer sürmek
urluqlıq = saçmaq için ayırılğan urluq
cezalamaq – *нокаpamu*
incitmaq = canını ağırtmaq

Sualler ve vazifeler:

1. Padişa nasıl qanun çıqara?
2. Mırzalarınñ birisi ne yapa?
3. Memleket nasıl bahıtsızlıqqa oğray?
4. Padişa mırzalarını toplam ne dey?
5. Sağ qalğan qart oğluna nasıl mesleat bere?

6. Padişanın yañı çıqqan qanunı ne aqqında edi?
7. Masalnı plan boyunca ikâye etiñiz.

Plan:

1. Padişa qanun çıqara.
2. Bir mırza babasını saqlay.
3. Yaz qurğaqı büyük belâ ketire.
4. Mırza evine ğam-qasevetke dalıp kele.
5. Köylüler zahire tapalar.
6. Padişa yañı qanun çıqara.

Sarf

Müpteda gruppası. Haber gruppası Aqlıñızda tutuñız!

Müpteda özüne tek onı tayin etkenlerni bağlay bile. Meselâ, 'Er angi masal bizge bütün bir alemni açâ' cümlesindeki 'masal' müptedasına *nasıl?* suali vastasinen 'er angi' sözleri bağlana. 'Masallarnıñ birinci yaratıcısı – halqtır' cümlesinde ise 'yaratıcısı' müptedasına 'masallarnıñ' ve 'birinci' belgileyicileri *nelerniñ?* ve *qaysı?* sualleri vastasinen bağlana.

Demek, müpteda gruppasına tek **ayırıcı** aittir. O, *kimniñ (neniñ)? nasıl? qaysı?* suallerine cevap bere. Müpteda tek onen bağlana bilse de, özü yalıñız müpteda ile bağlanmaz.

Haber özüne tamamlanğan sözlerni bağlay bile. Olar keliş (saiplik kelişinden ğayrı) sualleri vastası ile ve buña nisbeten yalğamaları yardımınen birikeler. Bundan ğayrı, areket tarzını, yer ve vaqıtını, şart, sebep, maqsatnı ve diger allarnı bildirmek için sözler qullanıla. İsmiy haber doğrudan-doğru özüne daa ayırıcılarını da bağlay bile.

Böyle etip, haber gruppasına *kimni? neni? kimge? nege? kimde? nede? kimden? neden?* kibi suallerniñ birine cevap bergen **tamamlayıcılar** ve *nasıl etip? qayda(n)? ne vaqıt? ne içün?* kibi suallerniñ birine cevap bergen **allar** kire. Bazıda daa tamamlayıcılarını belgilemek için ayırıcılar da qullanıla.

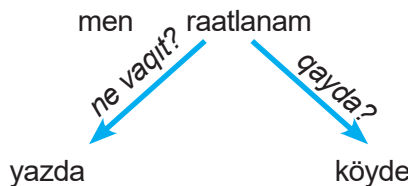
Şu gruppalar birleşip, cümleñi teşkil ete. Cümle içinde sözler tek belli bir tertipte kelip, cümleñiñ tam manasını ifadeley.

Qırımtatar tilinde adetince başta – müpteda gruppası, ondan soñ ise – haber gruppası kelir. Lâkin cümle başında vaqıt ya da yerni bildirgen allar da rastkele bile. Bundan ğayrı, tek müpteda ya da tek haberden ibaret

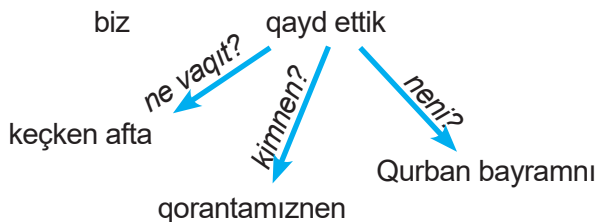
olğan cümleler de ola bile. Olar da tam bir fikir ifadeyler. Qalğan sözler, cümleñiñ **baş** azası degil, onıñ **ekinci derece** azası sayılaraq, cümlede tek alda rastkelgende tam bir fikir bildirmez. Olar esasen qonuşuvda tez cevap bermek içün qullanılır.

Misaller:

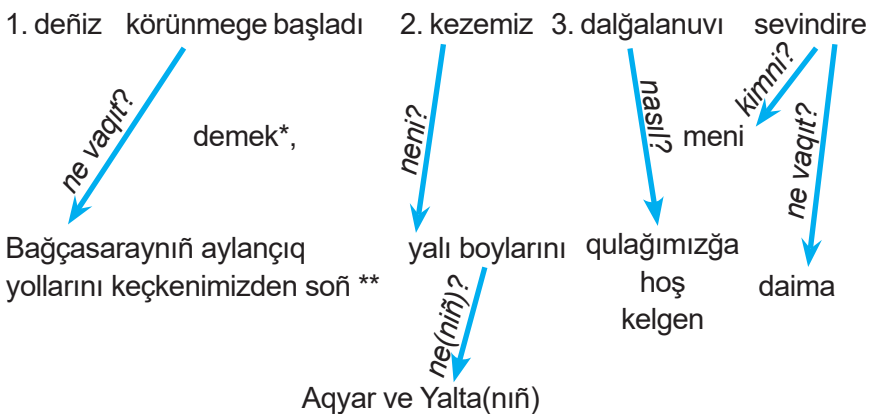
Yazda men köyde raatlanam.

Keçken afta biz qorantamıznen Qurban bayramnı qayd ettik.

Bağçasaraynıñ aylançıq yollarını keçkenimizden soñ deñiz körünmege başladı. Demek, Aqyar ve Yalta yalı boylarını kezemiz, qulağımızğa hoş kelgen dalğalanuvı meni daima sevindire.

*-nen qayd etilgen sözniñ yanında ne oqçıq, ne de sualı olur. Böyle kibi sözler cümlege, bizim şahsiy fikrimizni bildirmek içün kirsetilir. Olarğa öyle de derler – *kiriş sözler*.

** – eger bir qaç söz episi olıp bir sualge cevap berse, olar berilgen tertipte, bölünmey, bir yerde yerleşmek gerek. Aslında olarnıñ idare etken sözüne yaqınlığını, müimligine köre tayin etmek mümkün. Meselâ: *Biz tün-nevin baqqan filmni* men begenmedim. Men *metinde rastkelgen bir sözni* añlamadım. Körgeniñiz kibi, mana ceetten müim sözler eñ yaqın yerleşir.

Böyle etip, biz sizge cümlede gerek söz qayda yerleşceğini añlattıq. Bundan ğayrı, siz şu söz nutuqta qalğanlardan farq etkenini sezdiñizmi? Doğru, sözdeki urğusından ğayrı, daa *mantıq urğusu* da bar olğanı sizge belli oldı. Demek, cümleñiñ manasını tezce añlatmaq içün, bir de bir sözni başqalardan ayırıp aytalar.

İdman olaraq, sizge şöyle cümleñi teklif ete bilemiz: *Biz parlaq, aqiqat yeñecek kelegegimiz içün küreşni şimdiden alıp barmalıyız*.

– Añladıñız mı ne içün? Doğru, çünki cümle daa da aktual olsun dep, haberden evel ‘şimdiden’ sözünü qullandıq. *Mantıq urğusu* da şu sözge tüşer.

⇒ **1-iş.** Berilgen sözlerden cümle tiziñiz, sözlerniñ sırasını añlatıñız.

1) qırımtatar, öğrenmege, diger, soñra, men, başta, fennlerni, başladım, tilini, de.

2) yañı, kütüphanemizge, ketirdiler, kitaplarnı.

3) zamanğa, dostum, mot, kiyine, benim, uyğun.

4) zayıf, laf etmege, bilseñ, onda, begenmek, tilni, tırışmaq, onı, de, gerek, ve.

5) lezetli, bizni, anam, pişire, aşlar, içün, quvandırmaq.

6) alıp bara, maşna, türlü, ve, babam, seyaatlarğa, bizni, ayday, sıq.

7) içün, işi, nesil, ocanıñ, insan, ekimniñ, müimdir, sağlğı, kelecük, içün, işi.

⇒ **2-iş.** Aşağıdaki suallerge cevapnı, cümlede berilgen sırasına köre tertip etiñiz. Deñiştirgen cümle azalarını tapıp, olarnıñ yerini tayin etiñiz.

Nümüne: Seni mektepke maşnada *kim* ketire? – Meni mektepke maşnada **babam** ketire.

Siz *qaysı* mecmuağa yazıldınız? – Biz ‘**Armançıq**’ mecmuasına yazıldıq.

Sen saba saat kaçta turasın?

Sizin bugün kaç dersiniz bar?

Raatlıq künleri siz ne yapacaq olası?

Dersniñ soñunda oca talebelerge ne bere?

İnsan içün eñ qıymetli şey nedir?

Belgilemek içün qullanılacaq sızıqlar: müpteda, haber, tamamlayıcı, ayırıcı, al.

* Sual berici sözler birikmedeki bağı tapmağa yardım etemi? Öyle olsa, şu birikmelerniñ çeşitini (sıra ya da idare bağı olğanını) tayin etseñiz.

** Eki cümlede haber deñişkenini añağandırısıñız. Bunu siz sözniñ yerine ya da onıñ yalğamasına baqıp tayin etkendirsiñiz, doğrumı? Olar arasındaki farqına da yetmege tırıssañız. Soñ siz *fil haber* ve *ismiy haber* ne olğanını da añlarsıñız. (İsmiy degende, isim, sıfat, sayı, zamir kibi söz çeşitlerini közde tutalar.)

*** İşniñ 4-ci cümlesine baqsañız. Deñişken sözler arasındaki farq neden ibaret? Mında tamalayıcıniñ çeşitlerini hatırlağandırısıñız?

⇒ **3-iş.** *Anań, tildir, qırımtatarsıń, muqaddestir, anadır, Vatandır, baylı-ğım* **sözlerini haberniñ yerine qoyıp, cümelelerni tamamlanıñ.**

I. Küneşten güzel, altından qıymetli Sağlığım – Adamnıñ ilk sözü, soñki sözü de – Dünyada eñ güzel şey – Dinimiz Vatan – ikinci

II. Oquñız. Kerek haberni tapıñız.

Dünya saña başın eger,
Duşman ve dost qoluñ öper,
Cennet yolun barıp taparsıñ sen.
Steseñ, oğlum, meni unut,
Kökni yaqıp, deñizlerni qurut,
Unutma tek: ... sen.

* Y. Qandımniñ şu sözlerine yazğan yırnı belli bestekâ-rımız Edip Bağçasaraylı özü de icra ete. Onı tapıp diñleñiz. Yırnıñ teren manasına başta ocañız, soñ evde ana-babala-rıñız ile subetinde yetiñiz.

** Balalar, yırnıñ söñki cümlesine bir köz taşlasañız. Sizce, cümle ne içün haberde bitmey, devam ete? Doğru, mında müpteda ve haber verini deñiştirdiler. Bu nege kerek ya, aceba? Bu aıse nususan bediyy edebiyatta sıq qullanılğanını ocañız yardımnen 2–3 misalinde tasdiqlap, adını tapıñız.

⇒ **4-iş.** Aşağıda, vatandaşlarımızdan biri Ayriye bita 2014 s. yazğan şiir parçasına da diqqat etiñiz:

Qırım bizim – ey, qardaşlar! –
Budır bizim yurtumuz!
Yürmektir, çalışmaqtır
Vatan içün borcumız.

Şu bediyy vastanı ve ismiy haberni tapıp, talil etiñiz.

⇒ **5-iş.** Metinni oquñız. Mündericesine 3–4 sual tiziñiz. 1-nci ab-zatstan söz birikmelerini köçürüp yazıñız, baş ve tabi sözlerni belgileñiz. İsmiy haberni tapıñız.

Halq masallarında acayıp halq edebini köremiz. Masal ayılğanda ya da oqulğanda, balalar fevqülade vaqialarnıñ içinde olup, eyilikke, insaniyetlikke öğreneler. Masallarnıñ qaramanlarinen beraber quvana ya da kederleneler.

Masallarda işkirlilik ve tenbellik, yahşılıq ve yaramaz-lıq, cesürlik ve qorqaqlıq, doğrulıq ve aynecilik adiy tarzda

qiyaslap kösterile. Vaqialar biri-biriniñ artından tez-tez deñiše, em çoqusı tekrarlana. Masalınıñ tili qolay ve dülberdir. Onıñ içün de balalar başqa janrlarğa köre masallarını qolay qabul ete ve seveler.

Sultaniye Harahadı

⇒ **6-ış. Sınıfta bu yönelişte subet keçiriñiz.**

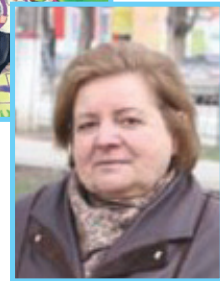
Şahsen siz qaramanlarınen beraber quvana ya da kederlengen masallarınıñızını hatırlap olasızmı? Cevapnı böyle bir tertipte tiziñiz:

– E, hususan ... masalınıñ vaqiaları maña pek tesir etti. Qaramanlarınñ areketi meni ayrette qaldırdı/ quvandırdı / şaşırttı/ taaciplendirdi ve il. Şu vaqialardan böyle neticeler çıqarmaq mümkün: ... yapsañ, aqibeti ... olur.

Qoşma olaraq daa işkirlik ya da tenbellik, yahşılıq ya da yaramazlıq, cesürlük ve qorqaqlıq ve dig.-ge misal ketire bilesiñiz.

⇒ **7-ış*. Keçirilgen subet esasında ‘Eyilik nedir’ serlevalı mulâaza inşa yazıñız ya da ikâye yaratıñız.**

⇒ **8-ış*. Oqulğan metinniñ mündericesi, tili sizge añlayışlı edimi? Çoqusı allarda, ayılacaq fikirniñ aydınlığı müellifke bağıldır, öylemi? Oqulğanda, onıñ fikri açıq ve qolay menimsenilecek. Bu da, öz nevbette, onıñ istidadını ve tecrubesini qayd ete. Müellifiniñ öz icadında küçükler içün yapqan işleri aqqında hatırlap ya da daa malümat tapıp, oña qıymet kesıñiz.**

Ev işi

Siz begengen ev vazifesini saylañız.

1. ‘Ne içün qartlarğa ürmet’ masalını ikâye etiñiz.
2. Berilgen sözlerden başta birikmeler, soñ cümleler tiziñiz:

yardımcı, bilmək, balalarğa, telekanalı, içün, ana, olur, ve, ögrenmek, ‘Lâle’, tilini.

3. Şiirlerde tasvirlengen qoranta içindeki munasebetlerine diqqat etiñiz. Netice çıxarınız.

Naciye Ametova

Yardımcılar

Mektepten kelgen tatam
Dedi maña: – Yür, kadâm,
Anam işten kelgence,
Soğannı ince-ince
Etip, dülber doğrayıq,
Tepsini toldurayıq.
Anama qolay olur,
Tez-tez dolma toldurır.
Tatam aldı pıçaqını,
Men ise çaqıçıqını,
O artlay, men doğrayım,
Ağlamağa başlayım.
Közlerimiz acıdı,
Közyaş tepsige tüşti.
Soğannı çetke attıq,
Tepsini toldurmadıq.
Tatam dedi: – Vay, kadâm,
Nasıl dayana anam?!

Öğrenir

– ‘Qartbaba’ sözünü sen
Em tekrarla, em öğren –
Dep Fatma qardaşına,
Oturdı qarşısına.
– Ababa,– dedi Asan,
Özüni iç sıqmadan.
– Doğru aytmaysıñ, aña,
Qana kene tekrarla.
Asançıq pek tırıştı...
Amma kene yañlıştı.
Fatma qızçıq darıldı,
Anasına sarıldı:
– İç bir türlü sözni men
Oña endi öğretmem,–
Dedi canı incinip,
Qardaşına ters baqıp.
Ana külümsiredi,
Soñ qızına şay dedi:
– Qış keçer, kelir baar,
Buña daa vaqıt bar.
Öğrenir o, sen inan,
Baq, pek tırışa Asan.

İtibarlı qartana

İnsanlar arasında, totay terbiye alğan qızlarğa, analarğa diqqat ayırıla. Bu duyğular çoq adamlarnı eyecanlandıra. O arzuğa irişseñ, göñlüñ öse, özüñni nasıldır bir melekler arasında olğan kibi is etesiñ. Öyle eyi, ayırdı etici çizgi saibi olğan analarnı körmege maña da azmı-çoqmı qısmet ete.

Bir misal. Seitcelil qartbabanın qızı doqsan eki yaştaki Asiye hanım Bağçasarayda balalarinen, torunlarinen yaşay. Ana şu büyük itibarlı qartananı maña körmege nasip oldı.

Bardıq. Balaban mesken ev, maşalla qırımlarğa! Ana-Vatanda nasıl ev qurmaqnı bile ve olarnıñ qolundan bu iş kele... Bizni içeriğe davet ettiler. Bol-sal odalar.

Yaş balaçılar kelgen adamlarğa: ‘Hoş keldiñiz’ – dep, musafirlerniñ qollarını almağa aşıqalar. Bu yerde milliy terbiye kerekli kibi aşılanı derel közge körüne. Menim eşitkenlerime köre, Asiye qartana yaşağan yaşağan evde bir quvançlı tedbir keçirilecek olsa, ev balqurt oğulına çevirile degenleri doğru eken.

Yılbaş arfesi. Mekteplerde tatil, balalar bağçaları da çalışmay. Er kes evde. Dersiñ, bu ev nasıldır bir başlanğıç sınıfta teneffüs vaqtını, ya da balalar bağçasınıñ gruppasını ańdıra. Ah, seni balalar dünyası! Ne ğam, ne qasevet.

Bir azçiq tınç vaqıtta men Asiye qartananıñ külümsirep, torun-torunçelerini ses çıkarıp, şeñlegenlerini közetip, zevqlanğanını körüp: ‘Asiye qartana, böyle ziy-çuvğa nasıl dayanasıñız ya?’ – dep soradım. ‘Vay, canım oca, ya bularnıñ episi benim baylığım da. Böyle baylıqtan kim şad olmaz?! Olar bar – men barım. Olarnıñ quvançlı balalığından men ğıda alam. Olar benim quvanğanımnı duyıp, özleri

böyle ziy-çuv kötermege izin alalar. Soñ nasıl etip, olarnen ğururlanmazsıñ’, – dedi.

Asiye hanım mahsus tasıl almağan. Anca bu insanı öz vatanında ana-baba terbiyelegen. ‘Quş yuvasında kör-genini küte’, – degenleri kibi, bu insan öyle müitte ösken. Öz nevbetinden, Asiye hanım da böyle müsbet çizgilerni bala-çağalarına siñdire. Aqlğa yata, olar da keleccek yaş nesilge aşlaylar.

Balalar toqtavsız çapqalaylar, şeñleneler. Qartanalarından yüz tapqan balaçılar ana-babalarınıñ tenbiyelerini, qulaqlarınıñ tübüne bile yaqın almaylar. Ah, seni, günâhsızlar! Vatanımız Qırımınıñ parlaq keleccekleri!

Subetimiz soñuna yeteyim degende, men Asiye qartanağa: ‘Nasıl arzu-niyetleriñiz bar?’ – dep soradım. O ise: ‘E-e-e, arzu-maqsatlarım çoq amma, evelâ Allağım Vatanımızda tıñlıq-barışılıqnı saqlasın. Halqımızğa biri-birinen til tapışıp, Vatanımızda bahtiyar yaşamaqnı buyursın. Yarabbi!’ – dep, qartana qoluna Qurannı alıp, öpti de subetine yekün çekti.

Biz ise, şu dem Asiye qartananiñ areketlerini közetip, nasıldır bir yengillik sezip, ruhlandıq.

Hayri Keldametten

Luğat

melek = ferişte (янгол)

totay – mında: *благородний*

bol-sal – *просторні*

yüz tapmaq – *відчути гарний настрій, прихильність*

1. İkâyeniniñ serlevasını (adını) añlatıñız.
2. Qartananiñ baylığı nede?
3. Öz teessuratlarıñıznen paylaşıñız.

II-NCİ AFTA

Edebiy masal Bala ve ayuv

Ziyadin Cavtobeli

Bir kün köyde eki bala
Qollarına sepet ala,
Yollanalar dağğa taraf
Yer yemişi, mantar arap.
Orman yeşil, ava serin,
Qoqusı hoş ölenlerniñ.
Quşlar öte tereklerde,
Bazıları ereklerde.
Balalar da şeñleneler,
Oynay, küle, egleneler.
Ormanda çox cilek, mantar,
Sepetlerni tolduralar.
Eki dost şad çıqa yolğa,
Yol burula sağğa, solğa.
Köy de yaqın degil, uzaq,
Balalarğa ola tuzaq.
Gür çalılıq, tar soqaqta
Öglerine ayuv çıqa.
O, adımlay, yavaş-yavaş
Sarhuş kibi, sarqıtqan baş.
Abdıraşa balalar pek,
İlle çare tapmaq kerek!
Biri aman qaça çetke,
Tırmaşa tez qart terekke.
O biri de yüzü töben
Yata yerge sanki ölgen.

Ayuv kele yaqınına,
Burun soza qulağına,
Qoqlağan soñ keçip kete.
Bala tura şükür ete.
Terekteki dostu tüşe,
Mısqıl ete em ilişe:
– Ayuv seniñ qulağıña
Neler ayttı, söyle maña!
Saña tiymey, indemedən
Qayda ketti ayuv birden?
– Ayvan amma, aqıl zadı,
Qulağıma fısıldadı:
‘Aqiqiy dost ağır künde
Belli ola, bilçi sen de.
Dostnı taşlap qaçqan – yaman,
Yoldaş olma iç bir zaman’.

Luğat

abdırmaq – *здрізатися, сполошитися*

aqlı zadı – *mında*: aqıldane, aqlılı

gür çalılıq – *густі кусти, зарості*

yer yemiş = yerde ösen yemiş

mısqıl etmək = üstündən külmək

ölenlər = otlar

sarqıtmaq = tübge түşürmək

serin (ava) = salqın

şad (olıp) = quvanıp

şükür etmək = Allağa şükür etmək

yüzü töben = түpke baqıp

Sualler ve vazifeler:

1. Edebiy masalınıñ baş qaramanlarını aytıñız.
2. Oğlanlar qayda ve ne içün yol aldılar?
3. Ormanda olarğa ne oldı? Parçanı tapıp oquñız.
4. Qaysı bala qorqıp, belâda qalğan dostunı taşlap ketti?
5. Kim özünü cesür ve ziyrek bala olaraq kösterdi?
6. Fikiriñizce, oğlanlarğa «arqadaşlar», «dostlar» demek mümkünmi? Ne içün?
7. Masal ne aqqında?
 - a) Bu masal yardımlaşuv aqqında.
 - b) Masal etraftaki alemge sevgi aqqında.
 - c) Küçük balalar arasındaki munasebetler aqqında.
8. Metinde oğlanlar biri-birinen laf etken parçanı tapıp oquñız.
9. Siz müellifniñ diger eserlerini de oqur ediñizmi?
10. Edebiy masalını aşağıda berilgen planğa esaslanıp, öz sözleriñiznen ikâye etiñiz.

Plan:

1. Eki bala dağğa kete.
2. Balalar ormanda buluna.

3. Balalar ayuvnen körüşeler.
4. Balalarınñ özara laqırdıları.

Sarf

Metin. Metin çeşitleri (tekrarlav)

Edebiy masal folklor masalı ananelerine esaslanğan ve nesir ya da şiir olaraq yazılğan edebiy bir janrdır. Edebiy masal aslında halq masalından kelip çıqa; halq masalları daima müellif masallarınıñ esas menbası sayıla.

XVIII-ci asırda Avropada oquyıcılar bir çoq halq masalını o ya da müellif tarafından işlengen ve ğayrıdan ikâye etilgen şekilde oquy ediler. XVIII-cı asırda edebiy masal ayrı janr olaraq peyda ola ve ket-kete kernalına yete. Avropada edebiy masal Ş. Perro, H.K. Andersen, E.T.A. Gofman ve V. Gafnıñ icadında öz aksini tapa. Masalcı edipler Ş. Perro ve H.K. Andersen öz masallarını halqtan eşitken ikâyeler esasında yazğanları aqqında ayta ediler. Edebiy masalda mücize eserniñ özegi olmaq, oquyıcını ayrette qadırmak içün degil de, alicenaplıq, merametlik ve samimiylik yeñgen masal dünyasını yaratmaq içün yer ala.

Birinci masal kimniñ tarafından ayılğanı belli degil. Qadim zamanlarda halq uydurğan masallar ağız-ağızdan, nesil-nesilden keçken. Masallarda halqnıñ urf-adetleri, insanlarnıñ hayalları öz aksini tapa edi. Masallar ayatnıñ bir qısmı olup qalsa da, olar edebiyat dep sayılmay edi. Vaqıt kettikçe bir çoq yazıcı ve alimler halq masallarınen meraqlanmağa başladılar. Olar masalcılarnıñ aytqan sözlerini yazıp alıp, olarnı bediyy ceetten işlep cilâlasalar da, masalnıñ mundericesini, üslup ve tilini saqlap qala ediler. Bazı yazıcı ve alimler edebiy masallarnı yaratqanda, tek folklorğa degil de, öz hayalına da esaslana ediler.

Luğat

mücize – *диво*

alicenaplıq – *благородство*

merametlik ~ eyilik

samimiylik – *щирість*

cilâlamaq – *шліфувати, полірувати*

⇒ **1-iş. Metinni oquñız. Metinde qaysı şahıstan ikâye etile? Esas fikirleri olğan cümlelerni defteriñizge yazıp alıñız.**

Masal – uydurılğan ikâye. Masallarda bizlerni ayrette qaldırğan mücizeler saqlıdır. Er angi masal bizge bütün bir alemni açar. Bu alemde tılsımlar, inanılmaz maceralar, büyük sırlar ve merametli qaramanlar bar, yahşılıq yamanlıqni yeñe, soñu hayırlı ola. Masallarda halq ikmeti bar. Olarda ayatıy, bazıda felsefiy meseleler köterile. Biz masalrı diñlep, baş qaramanlarğa duyğudaş olamız. Böylece, biz şefqatlı olmağa ya da quvanmağa ögrenemiz.

⇒ **2-iş. Cümlelerni oquñız. Netice çıkarıñız.**

1. Yahşı masallar bizge türlü qayğılardan qurtulmağa, özümüzde eminlik arttıрмаğa yardım ete.
2. Masallar hayalrı inkişaf ettire, söz baylığını arttırır.
3. Masallar yardımnen balanın nutuğı mükemmelleşe.

⇒ **3-iş. Metinni oquñız. Mündericesini, oquğan masallarıñızdan 2–3 misalinen mündericesini tasdıqlaıñız.**

Masallar halq ağız yaratıcılığının keñ darqalğan ve müim bir türüdür. Qırımtatar masalları qadimiy devirlerde meydanğa kelgen ve asırlar boyu qırımtatar halqının tarihini, ömrünü qaplap alğan eserlerdir.

Akıllı kirpi, ayneci tilki, qorqaq tavşan, ahmaq qaşqır, merametli qırmısqa – qırımtatar masallarında eñ sıq rastkelgen ayvanlardır.

Yaramazlıq, hiyanetlik kibi qara küçlerni çeşit devler, cadılar, yılanlar, ajderhalar ifade eteler. Masallarıñ qaramanları qara küçlerni yeñe ve öz niyetlerine yeteler.

Aliye Veliulladan

Ev işi

1. Begengen halq masalıñızrı müellifi olğan masalinen böyle tertipte teñeştirıñız:

1. Bir de bir masalrı ikâye metini şeklinde aytıp beriniz;
 2. Onıñ baş qaramanlarını tarif etip aňlatıñız;
- 2. Şu eki masalrı mulâaza şeklinde teñeştiriniz.**

Qoşma metin

Tatlı tilli Aşır Ümer

Halqımıznıñ ulu şairi Aşır Ümer ğayet cüratlı, tatlı tilli, azırcevap bir adam olğanı bu-
güngece adamlar arasında aytılıp kelmekte. Onıñ bir çoq şiirleri halq yırlarına çevirilgeni belli. O, özünüñ şiirlerinde, yırlarında adamlarını eyilikke, muabbetlikke çağırdı...

Aşır Ümer qayda barsa, kimnen munasebette bulunsa, o memleketniñ ayatına, insanıñ turmuşına uyıp, laqırdı etmege bile ki, ğuya o buña kün evelden azırlanğan.

Aşır Ümer öyle adam edi ki, o dünyağa, yaşayışqa, dülberlerge aşır olup yürdi. Bu sınırsız aşırılıq onı alemge belli şair etti. O, nice memleketlerde bulundu. Özünü bir kün yoqsuz tanımadı, kün-kününe tapqanına razı oldı...

A. Sahtaradan

Luğat

ğayet = pek

1. Siz Aşır Ümer aqqında ne bildiñiz?
 2. Şu beyitlerniñ manasını aňlatmağa tırışıñız:
 - 1) Aşır Ümer ah idince,
 - 2) Buña bayram künü derler,
- Hıdır İlyas yetişir. Qan idenler barışır.

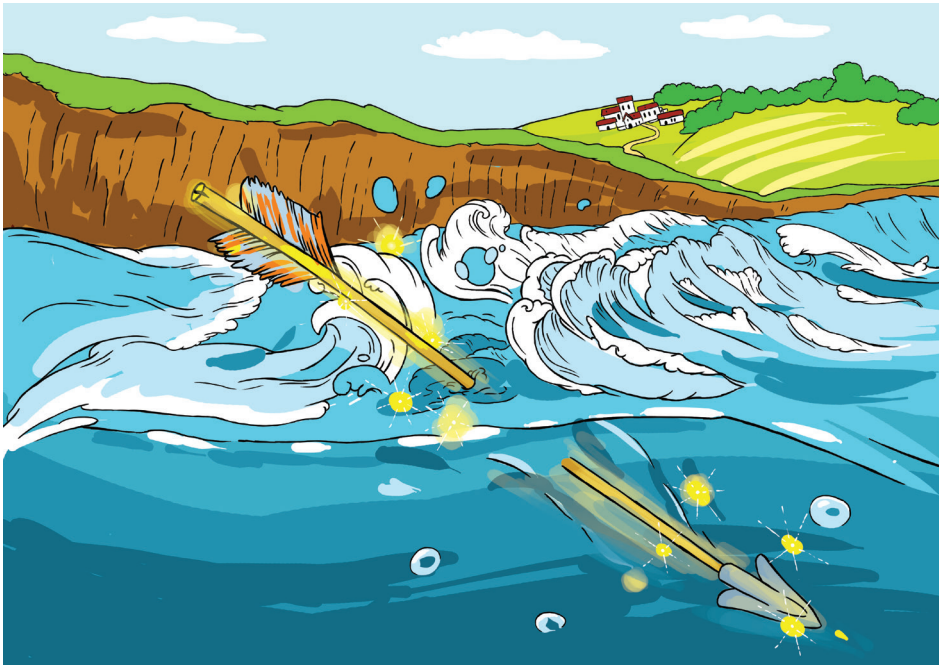
12-NCİ AFTA

Qara deňizniň sırı

Efsane

Zaman-zaman ekende, devletlerniň birinde yeňilmez bir pelvan yaşağan, onıñ tılsımlı altın oqu olğan. Pelvan oqniň ne ekenini yahşı bile, şunıñ içün de böyle silâ başqa birevniň qoluna düşmesin dep onı yer astında, yedi kilit artında saqlı tutqan.

Oqniň degerligi temiz altından degil, zümrüt taşlarnen yaraştırılğanında da degil, büyükten-büyük sarsıtıcı küçke malik olğanındadır. Pelvan oq üzgende ortalıqni qıyamet güdürdisi tuta, oqniň artından ateşli iz qala. Oq uçıp keç-

ken yerde ava yana, suv qaynap başlay, taş-qayalar qumğa çevirile, bar mevcudat ğayıp ola.

Qısqası pek deşetli bir silâ! Yahşı da, böyle silâ işançlı qolğa berilgen. Pelvan adaletli, barışiq sevgen bir adam edi: böten yerde yayını elge almay, çünki başqalarınıñ top-rağına qast etmey, duşmanlar da onıñ toprağına ayaq basmağa saqınalar.

İşte, yıllar peşinden yıllar keçti, pelvan qartaydı, közüniñ nuru, bileginiñ kücü qaçqanını, artıq baqiy dünyağa avuşmaq vaqtı yaqınlaşqanını añladı. Añladı ve teren oylarğa qapıldı: ateşli oqnı kimge qaldırmalı? Oğullarınamı? Yoq. Olar cesürler, quvetliler, lâkin daa yaşlar, aqıl-baliğ çağına yetmediler. Qızmatabanlıqnen özlerini tutamazlar, oqnı sinap baqacaq olurlar. Bu ise yahşılıqqa alıp kelmez – dostlar arasında cenk çıkar, nice-nice halqlar qırılır, nice-nice devletler yer yüzünden silinir. Yoq, böyle silâni şimdilik iç kimsege işanmaq mümkün degil! Onı saqlamalı. Em öyle saqlamalı ki, onı eppeyi vaqıtqace kimse tapamasın. Dünyada ebediy barışiq tasdiq olup, adamlar cenk ne ekenini tamamilde unutqan soñ ise, tılsımlı oqnı ille bir de birisi tapar da, eyi maqsat oğrunda işletir.

Künlerniñ birinde qart pelvan öz oğullarını yanına çağırıp, vasiyetini söyledi:

– Evlâtlarım! Men endi qartaydım. Bu dünyada aşaycaq aşım, içecek suvum, yapacaq işim qalmadı. Mına sizge yedi kilitniñ anahtarları. Yer astındaki mağarada ateşli oq saqlıdır. Onıñ nasıl silâ ekenini ve ne kibi küçke malik olğanını sizlerge aytqan edim. Bizim yerlerden bayağı uzaqta, cenüp bette teren deñiz bar. İşte, tılsımlı oqnı alıp barıp, şu deñizge taşlañız.

Oğlanlar baba vasiyetini eda etmek içün oqnı alıp, yolğa çıqtılar. Olar uzundan-uzun yol yürdiler, çoqtan-çoq özenlerni keçtiler, büyükten-büyük şeerlerni kördiler, niayet, tutaş dağlı ülkege barıp çıqtılar. Bu yerdeki eñ yüksek

dağnıñ üstüne köterilgen soñ, közleri ögünde mas-mavı deñiz açıldı. Saarnıñ qızıltım renkinen örtüngen deñiz teren yuqu içinde edi. Doğayatqan küneşniñ ateşli körünişi sakın suvda, dersin, küzgüdeki kibi, aks oluna. Bu – Qara deñiz edi. Yigitler ateşli oqı şü deñizniñ suvlarına kommeliler. Öyle, amma tılsımlı oqtan ayırılmaqı da istemeyler, yazıqsınalar.

– Böyle şey deñizge bıraqlırmı? Ya bu – bizge miras da?! – dey kence oğul.

– Doğru aytasın, – onıñle razılaştı tonguç oğul. – Tılsımlı oqı özümüzge qaldırmağa aqqımız bar. Bunıñ bir türlü fenalıǵı yoq.

– Böyle silânıñ saibi olsaq, – ep qızıştıra ağasını kence oğul. – Mına bu güzel yerlerni elge keçirir, deñiz yalısında müteşem binalar qurar edik.

– Tek bu yerlerni olsaydı! Biz bütün dünyanıñ saibi olur edik! Dünyadaki bütün qabile-uruvlar bizge tabi olur ediler...

Böylece, ağa-qardaş baba vasiyetini eda etmeyler. Olar oqı dağda saqlamaq qararına keleler. Babalarına ise “aytqanıñız kibi de yaptıq”, – dep ayتماğa kelişeler.

Olar dağda teren bir qoba tapıp, oqı onıñ içine saqlap, evlerine yönediler. Evge qayıp kelgen soñ ise şaştı-şasmadılar, çünki baba olarnıñ yapqanlarından endi haberdar edi. Qart pelvan baba sözüne qulaq asmağan oğullarına darıldı, olarnı tazirlemege başladı:

– Şunı bilmiş oluñız ki, oqı deñizge bıraqmağance menden elâllıq alamazsıñız!

Oğlanlar kene Qara deñiz sailine taba yol aldılar, anda barıp çıqqan soñ, oqı qobadan alıp çıqtılar, yazıqsına-yazıqsına onı deñizge bıraqtılar. Silâ suvğa kömülmesinen deñiz quturğan kibi oldı, onıñ suvları bir kereden şapırıp-köpürüp başladılar... İşte, tılsımlı oq şimdi de deñiz tübünde yata, Qara deñiz ise oqıñ ne yerde ekenini sır tuta.

Faqat, kimerde bir qaynap, fışqırıp, yüksək dalğalar köpürüb başlay, bağrındaki deşətli silâni köterib atacaq ola...

Luğat

adaletli – *справедливий*
baqıy dünya – o bir dünya, *вічний мир*
barışiq sevgen – *миролюбний*
deşətli silâ – *страшна зброя*
yeñilmez – *непереможний*
yer astında = yer túbünde
kence oğul – *молодший син*
qabile-uruvlar – *soy-sop, племена*
qast etmemek – *не замишляти (зло)*
qızatabanlıq – *гарячість, вибуховість*
qızıştırmaq – *підбурювати, збуджувати*
qıyamet güdürdi – *неймовірний гуркіт*
mağara – *грот*
mevcudat – *існує, існування*
miras = asabalıq
mü(h)teşem = saltanatlı
oq üzmeq = atmaq
pelvan = batır
sarsıtıcı küç = şaşırıtıcı quvet
sır tutmaq = gizlemek, kimsege aytmamaq
tazirlemek = sögmek, zıqı bermek
tonğuç oğul = üyken, birinci oğul
tutaş dağlı ülke – *dağdan ibaret memleket*
cesür = batır, yürekli, mert
elâllıq almaq = afu soramaq
yazıqsınmaq = yanıqlamaq
yay – *лук (тягица)*

Sualler ve vazifeler:

1. Yeñilmez pelvannıñ nesi bar edi?
2. Pelvan silâni ne içün yedi kilit artında saqlı tutqan?

3. Deşetli silâ ne için bu pelvanğa berilgen?
4. Pelvan qartayğan soñ nasıl oylarğa qapılğan? Parçanı tapıp oquñız.
5. Qart pelvan oğullarına nasıl vasiyet berdi?
6. Oğlanlar baba vasiyetini eda etmek için ne yaptılar?
7. Yigitler yüksek dağ üstünde, Qara deñiz ögünde neler aqqında laqırdı etkenlerini oquñız.
8. Ahır-soñu yigitler oqnı ne yaptılar?
9. Qart pelvan oğullarını nasıl qarşıladı, olarğa ne dedi?
10. Bu efsane nege ögrete?
 - a) Başqa adamnıñ malına el uzatma.
 - b) Bahtlı olmaq için insanğa eñ çoq tıncılıq kerek;
 - v) İnsan öz areketlerinen de özüne zarar ketire bile.
11. Efsaneni berilgen plan boyunca ikâye etñiz.

Plan:

1. Yeñilmez pelvan ve onıñ deşetli oqu.
2. Qart pelvannıñ oğullarına vasiyeti.
3. Oğullar söz diñlemey.
4. Deşetli oq Qara deñizniñ bağrında.

Sarf

Soydaş azalı cümleler

Keliñiz, aşağıda berilgen cümlelerni oqup, talil eteyik.

1. Şeerniñ baş soqağı – Hacı Geray caddesi.
Mında pošta, qavehaneler, musafirhaneler, tükânlar bar. Onıñ civarında yerleşken 'Üst urba tükânı'ndan ise palto, yağmurlıq ve kostümlerni almaq mümkün. Bundan ğayrı, qolçaq, boyunbağ, şapkeler de bar. Bularnıñ episi Aqyarda tikile. Lâkin Qırım ve dünyanıñ çeşit köşelerinden seyaatçılar mında başta qırımtatarların devletçiligi ve ğururını temsil etken hatırlatma – Hansaraynı ziyaret etip ayrette qalmağa keleler.

sözler bir sualge
cevap berip, bir şekilde
teşkil etilip qullana.

sözler sayılıp berile,
olar bir türlü, şunıñ içün
kerek çoqluq, keliş
yalğamaları tek soñki
sözüne 'qıstırıl'

2. Bağçasarayda evel-ezelden
esnafçılıq keñ darqalğan edi.
Demirci, çölmekçi, quyumcı,
toqumacı, tikici, ayaqqapçı,
terici, silâcı ve diger ustalar
öz mearetinen belli ediler.

mında da sözler soñki *ustalar*
sözü sayesinde

'umumiyleşe', şunıñ içün *-lar* yalğaması tek oña ait.

Demek, olar bir – *kim(ler)?*– sualine cevap olıp,
bir saa zenaatını añlatalar. Bundan ğayrı,
umumileştirici söz olarnen bir seviyede, ve bağlayıcısı ile bağlanıp kele.

3. A. Ümerniñ zengin ve şairane asabalığı dün-
yağa tanılğan medeniy merkezlerde saqlanıp tura:
İstanbulda, Konyada, Londrada.

mında da sözler
bir sualge cevap olıp,
özara ile bağlana (! ve bağlayıcısı
tek rastkelgen alda virgöl qul-
lanmaz)

– Şuñ köre virgülden ğayrı
daa nasıl toqtav işareti qullanğa-
nına da diqqat ayırñız.

Mevzunı öğrenmege devam
etemiz:

has isimler rastkelgen alda
bir sualge cevap bergen
özünüñ tolu şeklinde rastkelir.

Bundan ğayrı, olarğa ait
ve olarnen birlikte kösterilgen
umumileştirici sözni tapqandır-
sıñız?

4. Torunlar qartbaba-bitalarğa baralar, ellerini alıp, bayramnen hayırlap, bahşışlar alalar.

söz birikmeleri bir tertipte tizilip,
bir sözge ait

sözler bir sualge cevap
bere

⇒ **1-iş.** Belli bestekârimız E. Bağçasaraylı icra etken ‘Kör taliy’ yırınıñ parçasını oquñız.

Aylana dünya, ep döne köpçek, Aygidi, kör taliy,
Bir küle felek, bir ters baqa. Ne güna yaptım?
Kimine bere o, sevdalı yürek, Duşmanımdan qorqa edim –
Kimini ise otsuz yaqa. Dost meni sattı.

Şöyle vazifelerini beceriñiz:

1) ‘aylanmaq’ ve ‘dönmek’ biri-birine mana ceetinden ne munasebette?

2) ‘bir’ sözleri cümlede ne vazife becere? Buña cevap bermezden evel, başta soydaş azalarını tapıñız;

3) ‘otsuz’ sözüne diqqat etiñiz. Onıñ mında edebiy norması qullanıldımı? Bunı ocañızdan sorañız;

4) şu cümlede soydaş azalarınıñ bağ vastasını tapıñız;

5) soñki cümlede ne içün tire qullanıla? O, mında nege kerek? Bunı da ocañız aňlatmalıdır sizge;

*Siziñ fikriñizce, yır aqiqatnı ifadeley yoqsa onı tenqit ete?

Siz adaletsizlikni körgende ya da oña toqunğanda, özüñizni nasıl alıp barasız?

Bir belli qaramanıñız halq oğrunda nasıl küreş alıp barğanını bilmek isteysizmi? Bunı nevbetteki derste oqursıñız.

Ev işi

Siz begengen ev vazifesini saylañız.

1. Ana-babalarıñızğa, qartbaba-bitalarıñız, tanışlarıñız bilgen ya da ocañız teklif etken halq yırlarinen tanış oluñız (‘Qalaylı qazan’, ‘Sıçan’, ‘Boztorğay’ ve dig.). Soñ icralarına qıymet kesıñiz. Sözlerini tanımağa tırışıp, manasına yetiñiz.

Bağçasaray

Bağçasaray – qadimiy bir şeer. Onıñ temelini Meñli Geray I qoyğan. Bağçasaraynıñ qalbi – Hansaray. Onıñ qurılışı Sahib Geray tarafından başlana. Saray etrafında bağçalar bar edi, şunıñ içün oña Bağçasaray adı berildi. Saray – Cüyrüksuvnıñ sağ tarafında, şeer ise – sol tarafında yerleşken edi.

XV asırnıñ başından 1783 senesine qadar Bağçasaray Qırım Hanlığının paytahtı edi. Mında camiler, zadekânların türbeleri, bey ve mırzaların evleri qurula edi.

Bir qaç asır devamında Bağçasarayda müim siyasiy meseleler çezile edi. Şu eski zamanlardan bayağı tarihiy hatırlamalar qaldı. Milliy asabalığımıznıñ temsili – Zıncırlı medrese. Onıñ cıvarında qırımtatarların ulu ocası – İsmail Gasprinskiy defin etilgen edi.

1944 seneniñ mayıs 18 sürgünligine qadar, Qarasuvbazar ve Aluştada kibi, şeerde qırımtatar ealisi üstün ala edi.

Zemaneviy Bağçasarayda evlerniñ dörtte bir qısmı, sürgünlükten qaytqan qırımtatarlarnıñ tarafından qurulğan.

Bağçasarayda evel-ezelden esnafçılıq keñ tarqalğan edi. Demirci, çölmekçi, quyumcı, toqumacı, tikici, ayaqqapçı, terici, silâcı ve diger ustalar öz mearetinen belli edi.

Luğat

zadekânlar – *шляхетні, знатні*

eali – *населення*

esnafçılıq – *ремісництво*

çölmekçi – *гончар*

toqumacı – *ткач*

silâcı – *зброяр*

quyumcı – *ювелір*

usta – *майстер*

mearet = ustalıq

asabalıq – *мірас (спадщина)*

cüyruk – *швидкохідна (річка), швидкоплинна (вода)*

1. Bağçasaraynıñ tarihını qısqadan ikâye etiñiz.

13-NCİ AFTA

⇒ **1-iş.** Qırımtatar tiliniñ noğay üstşivesinde yazılğan şiirnen tanış oluñız. Bir qaç vazife beceriñiz:

- Edebiy tilimizden farklı olıp, şu şivege has olğan ariflerni tapıñız. Olar edebiy tilimizde nasıl akis olunğan? Buña bir qaç sözniñ transkripsiyasını tiziñiz.
- 4–5 sözden ibaret leksik luğatçıqnı tertip etiñiz.
- Şiirniñ mevzu ve esas fikrini tayin etiñiz.

Qışnıñ selâmı *Memet Niyazi*

Qış qırawman bayğa
selâm cıbergen,
Degen: Bo cıl biraz erte
kelirmen,
Cağarlığın, kiyerliğin
waqtında,
Közün aşıp-aşıp azır tut-
sın qatında.
Qıraw aytqan: Bo qayday
şiydir canım,
Yoqmı acuw yoqsızlarğa
sultanım?
Selâmıñman ep quwan-
ğan barlılar,
Can taşıylar bilesiñmi
carlılar?
Qış selâmman carlı me-
ram añlamaz.

Qışnıñ selâmı *Memet Niyazi*

Qış qıravnen bayğa selâm
yibergen,
Degen: Bu yıl biraz erte
kelirim,
Yaqarlığın, kiyerligin
waqtında,
Közün açıp-açıp azır tut-
sun yanında.
Qırav aytqan: Bu nasıl
şeydir canım,
Yoqmı acuv yoqsızlarğa
sultanım?
Selâmıñnen ep quvanğan
barlılar,
Can taşıylar bilesiñmi
carlılar?
Qış selâmnen carlı me-
ram añlamaz.

Sen qalırıñ, olarğa men
batarman,
Qarlı, bızlı cawdırır da
aytarman.
Şunday beter özi keldi qa-
pıdan,
Alaymız, qaltıraymız
qorqudan.
Merametı azdır colda
qondırar
Eşitmesin... Soñra meni
toñdırar.
Ana cawdı! Sert şıraylı
beyaz qar.
Mekteplerde öksüz qız
bar, bala bar.
Qolı qatqan, ayaqları qı-
zarğan.
Zavallınıñ beti, meñzi
morarğan.
Qarawından añlaşıla:
Meramet
İstegeni. Barlı, sen de
yardım et:
Qalın kiyim kiysin, biraz
qımtansın,
Cıllı üyde qawpsız catıp
bir qansın.
Bay baladay üsti başı ca-
raşıp,
Qışqa külsin közleri cılt-
raşıp.

Sen qalırıñ, olarğa men
batarım,
Qarlı, buzlu yağıdırır da
aytarım.
Şunday beter özü keldi
qapudan,
Epimiz qaltıraymız
qorqudan.
Merameti azdır yolda
qondurır.
Eşitmesin... Soñra meni
toñdurır.
Ana yağıdı! Sert çıraylı
beyaz qar.
Mekteplerde öksüz qız
bar, bala bar.
Qolu qatqan, ayaqları qı-
zarğan.
Zavallınıñ beti, beñzi mo-
rarğan.
Baqışından añlaşıla: Me-
ramet
İstegeni. Barlı, sen de
yardım et:
Qalın kiyim kiysin, biraz
yapınsın,
Sıcaq evde ğamsız yatıp
bir qansın.
Bay baladay üstü-başı
yaraşıp,
Qışqa külsün közleri yılt-
raşıp.

Şive ve laqırdı sözləri: carlı – fuqare, aytarım – aytırım, qondurır – geceletir, toñdurır – üşütür, buzlatır.

Luğat

qırav – *иний*

meram = niyet, murat

beñiz = yüz, bet, sıma

qanmaq – *вгамувати, задовольнятися*

Endi siz beklegen eserge keçeyik. O, halq arasında tanılğan, meşur qaramanımızğa yaratılıp, folklorğa ait bir janr – rivayet şeklinde berile.

Qulaqsız Alim

Rivayet

Çoq yıllar evelsi, ortalıqta bay ve mırzalar at oynatqan vaqıtlarda, Alim Azamat oğlu degen bir yigit bar eken. Bay ve mırzalar onıñ adını eşitkende bile dır-dır qaltıray ekenler, çünki Alim zalımlarınıñ duşmanı, faqır-fuqareniñ dostu eken.

Kel zaman – keç zaman, şeer ve köy yollarında başqa bir 'Alim' peyda olğan. Alimniñ adinen iş körgen bu alçaq erif köylülerniñ yolunu kesip, barlarını-yoqlarını tutıp ala eken.

Bu haber Alimge kelip yetken. Alim pek açuvlanğan ve bu yolbasarnı izlep başlağan. Künlerden birinde atını çaptırıp, dağ yolundan keteyatqanda, baqsa, ne körsün, anavı erif bazardan macarnen qaytmaqta olğan bir faqır köylünü toqtatqan da, ondan parasını tutıp almaq istey eken.

Alim atından tüşip, şu hırsızniñ yanına kelgen. Ondan:

– Sen kimsiñ? – dep sorağan.

– Men Alimim!

– Yoq, kerçekten Alim iç bir vaqıt faqırlarnı talamay,–
degen Alim.– Elinden kelgenine köre olarğa yardım ete.
Sen Alimniñ adını berip, hırsızlıq etken bir yezitsiñ.

Bu sözlerni aytıp, Alim quşağındaki qından kümüş saplı
pıçağını çıxarğan. Bunı körgeñ qorqaq erif qarşısındaki
adam Alim olğanını añlap, aman onıñ ayaqlarına tüşken.

– Qurbanıñ olayım, Alim ağaçıgım, bir daa hırsızlıq
yapmam, faqır-fuqarege toqunmam,– dep yalvarğan.

Alim oña inanmağan.

– Cezañnı al, yalancı erif! – dep, onıñ bir qulağını kesken.

– Endiden soñ adıñ-lağabıñ ‘qulaqsız Alim’ olsun.

Luğat

alçaq erif = iylekâr

yezit = hain, hiyanet

yolbasar = yağmacı, aydut, aydamaq

zalım – ğaddar, müstebit; ~ canavar, vahşiy

izlep – taqip etip

qın = *mında*: pıçaq turğan yer; *nixbu*

macar – *мажара*

talamaq = çaypamaq; *грабывати*

ceza almaq = cezalanmaq

Sualler ve vazifeler:

1. Siz oquğan rivayet kim aqqında?
2. Alim kim edi?
3. Başqa bir ‘Alim’ neler yapa edi?
4. Bu alçaq ‘Alimni’ kim izlep başladı?
5. Alim ve qorqaq erif arasında olıp keçken dialognı
oquñız.
6. Alçaq erif neden qorqıp Alimniñ ayaqlarına tüşe?

7. 'Mırzalar at oynatqan vaqıtta', 'dır-dır qaltıray ekenler', 'köylülerniñ yolunu kesmek' sözleriniñ manasını siz nasıl añlaysıñız?

8. Alim, yalancı erifniñ yalvaruvına inanmayıp, oña ne yaptı?

9. Cümlelerni devam etiñiz.

1. Bay ve mırzalar Alimniñ adını ...

2. Alim dağ yolundan keteyatqanda, anavı erif ...

3. Alim kümüş saplı pıçağını çıkarıp, yalancı erifniñ ...

10. Rivayetni berilgen plan boyunca ikâye etiñiz.

Plan:

1. Alim – halq qaramanı.

2. Başqa Alimniñ yaramazlığı.

3. Alim alçaq erifni tuta.

4. Alim qorqaq 'qaraman'ını cezalay.

Sarf

Mürekkep ayrılması olğan cümleler

Mürekkep ayrılması olğan cümleler qırımtatar tilinde keniş darqalğan. Hususiyeti şunda ki, olarnıñ öz müptedası ve haberi olsa da, terkiбинdeki sözleriniñ episi bir sualge cevap berip, oña köre de bağlanır. Vastaları arasında -ğanda, -ğance, -ğaninen, -ğan soñ, -ğanı içün, -ması içün ki-bilerni ve il. qayd etmek mümkün. Demek, şu vastalar turğan evel bütün sözlerni bir cümle azasına çevirip, bir sualge de cevap olur, meselâ:

ne vaqıt? *ne vaqıt?*
Sıçan ketken soñ, qoqla şeylerini yuvayatqanda ayağı tayıp
 çamur içine bata...

ne vaqıt? *neni(-ñ yapmasını)*
Sarayğa kelgen soñ oña qızını köstermelerini rica etti.

⇒ **2-ış. Cümleli oquñız. Onıñ manasını qısqa cümlelernelen añlatıp baqıñız. Soydaş ayırılmalar habernen qaysı vastanen bağlana? Cümlede olar habernen nasıl bağlanğanına ve berilgen سوالiniñ emiyetine köre netice çıqarıñız.**

Balıqçıniñ oğlu, yolğa çıqmazdan evel, padişanıñ qızından fuqare evçik içinde yaşaycağını, aşnı özü pişireceğini, çamaşırnı özü yuvacağını, balıq ağlarını tamirleyceğini, balalarını özü baqacağını bilemi, dep soragan.

⇒ **3-ış. Cümlelerni oquñız. Ayırılma azalarnen bağlı toqtav işaretlerine, daima olarnen ayırılmağanına diqqat etiñiz. Olar tutumlu kullanğanında qanıñız.**

1. Şorbacımız avğa ketkende, biz onıñ atını qaravullap turamız. 2. Padişa buña razı olğan soñ, dellâl onıñ fermanını bütün memleketke bildirgen. 3. Oduncı endi evine yaqınlaşayatqanda, töpeden üstüne qartal atılıp, arqasındaki torbasını tavşan bellegen çekip alğan ve kene töpege uçıp ketken. 4. Padişa kelip oturğaninen, onıñ ögüne şu tuzsuz pişirilgen aşnı ketirip qoyğanlır. 5. ‘Men saña bergen paralarını zaya masraf etmegeniñni körem... Yoluña revan ol da, öz nesliñe munasip olğanıñni isbat et’. 6. Atbıqıcı endi başsız qalacağından qorqıp başlay. Padişağa kelip, cüy-rügi ölgeni aqqında ayتماق kerek olacağını añlay. 7. Bir kün eski şeylerni qarıştırğanda qartanasınıñ yün çorabını tapa, çorapnıñ içinde bir tüyümçik saqlı eken. 8. Kemane quvanğanından artıq dayanıp olamay, yañı tellerini çerte. (Masallardan.)

⇒ **4-ış. Masal parçasını oquñız. Toqtav işaretlerini kullanıñız.**

Aydutlarnıñ yolbaşcısı taaciplenip ölecegiñden qorqmay aqçañnı acıysıñmı olân dep soray ondan.

Aqçanı iç acımayım dey köylü çünki, inanıñız ki mende aqça yoq. Men şimdi yipni öz boynuna bağlap, meydanda darağaç astında turğan dostumnı acıyım. Eger de küneş qonğance men qaytmasam onı benim yerime asarlar.

‘Qırımda Alim Aydamaqnıñ adı Şotlandiyada Robin Gudnıñ adı qadar şereflidir. Halqnıñ, hususan tatarlarınıñ tasavurında o cesür bir yolbasar. Alimka dev yürekli bir hırsız edi. O, qarasuvbazarlı olğanı içün, Qarasuvbazarda hırsızlıqnen kün keçirgen. Qarasuvbazar bayları olğan qaraylar Alimkanıñ qaramanlıqlarından bezip, onı askerlikke bergenler. Onı Bobruysk qalesine yollağanlar. Amma Alim o yerden qaçıp, başına çoq şeyler kelip keçken soñ, tuvğan Qarasuvbazarına qayıtıp kelgen. Ana o vaqıttan soñ Alimniñ maceraları başlana. O endiden soñ soqaqlarda hırsızlıq yapqan birisi degil de, yeñilmez çöl aydamağı ola. O tüfek ve pıçaqnen silâlanıp, bir özü cüyrük üstünde yüre. Olsun telüke, olsun ğanimet, olsun şan-şeref – olarnı kimsenen paylaşmay. O qayda barsa, üküm süre: öğünde er angi qapılar açıla, başlar egile. Halq onı seve, sıylay, qonaqlay. Alim Qırım çölleriñiñ, dağlarınıñ qıralı ola. Onı kimse yeñip olamay. Alimni kim körse, aman tabana quvet berip qaça. Alim – fuqarelerni qorçalağan alicenap bir yolbasar. O iç bir tatarğa toqunmay: fuqarege para bere, urba bere; tatarlar ondan em qorqa, em de seveler;

qorqqanından ziyade seveler. Tatar adamı Alimniñ qaraylarını, zengin tuccarlarını körecek közü yoq. Alim Qarasuvbazarda onı horlağanlardan amansızca öç aldı. O bir özü qaraylarğa yol qapata; Kezlevde, Bağçasarayda ve Qarasuvbazarda qaraylar şeerdən çıqmağa qorqalar; alış-verişleri eppeyi toqtap qala’.

Yevgeniy Markovniñ ‘Oçerki Krıma’ kitabından

• **Şöyle vazifelerini beceriñiz:**

1. *Qalesine, paylaşmay, toqunmay, zengin, közü, şerefli*dir kibi sözlerini telâffuzını kösteriñiz (transkripsiya).
2. *Cüyrük, üstünde, yüre* sözlerinde dudaqlı sozuqlarnıñ yazıluvını qaidege esaslanıp añlatıñız.
3. Mürekkep ayırılmalarnı tapıñız. Olarnıñ episi toqtav işaretlerinden ayırılğanmı?

Furuncı

Rivayet

Alim fuqarelerini pek acıy eken. Bir kere geceniñ bir maalinde, o, Borulça taraftan kele. Qarasuvbazar yanında keçip keteyatqanda, şeerniñ eñ kenarında bir evde inlevler, ağlağan yaş bala seslerini eşite. Geceniñ bir vaqtında olğan bu zuvcuvnıñ sebebinı añlamaq maqsadınen Alim şu evniñ penceresi tübüne bara. Biraz vaqt diñlep tura. Evden balalarnıñ aş istep ağlağanlarını añlağan. O, pencereni tasırdatıp, yavaştan:

– Emce, açıñ qapıñıznı. Sizge aytacaq sözüm bar, – degende, içeriden:

– Kim o? Sizge ne kerek? – degen abdıravuç bir ses eşitle. Evniñ içini tınçlıq qaplay. Ötmek istep ağlağan balaçılar bile ağlavlarını toqtatalar. Arası bir qaç daqqalar keçken soñ faqır:

– Açıyqmı? – dey.

– Emce, açıñız! Menden qorqmañız, men Alimdirim. Sizge aytacaq lafım bar, – dey Alimniñ adını eşitken faqır aman qapını aç da:

– Hoş keldiñiz, Alim ağa, buyurıñız! – dey.

– Sağ oluñız, içerige kirip oturmayım, siz çıqıñız azbarğa, – dey.

Faqır çıqqaninen Alim oña:

– Mına, emce, bu paralarını alıñız da doğru furuncığa barıp, ondan ötmek alıp kel de, şu sabiylerni toydurıñız! Aydı, tez oluñız! Men siz kelgence bu yerde beklerim, – dey.

– Sağ oluñız, Alim ağa, lâkin şimdi furuncığa barmam. Episi bir o, yerinden turıp ötmek bermez. Meni quvıp qaytarır. O hıyanetke aqşam çoq yalvardım. Borcğa bir ötmek bile bermedi. Şimdi de barsam, quvarlar.

– Aydı-aydı, barıñız, tez oluñız! O sizni quvlamaz!...

Faqır şu yerden doğru furuncınıñ evine kete. Arası çoq keçmeden, faqırınıñ boş qaytıp kelgenini körgeni kibi:

– Qana, ne içün boş qayttıñız? – dep soray Alim.

– Alim ağa, furuncı quvdı... 'Ket pezevenk, şimdi geceleyin ötmek olmaz! İnsanğa aman aralıq bermeysiñiz! Dünyadan coyulıp bitmediñiz, hıznırlar!' – dep sögdi, – degende, Alim:

– Aydı, öyle olsa, tüşiñiz peşime, beraber barayıq! – dey.

Alim faqırınıñ ögünde dev kibi adımlay, faqır ise artından kete eken. Furuncınıñ evi yanına baralar ve qapısını qaqmağa başlaylar. İçeriden furuncı açuvlı-açuvlı:

– Kim o? – dep bağıra.

– Menim, men!..

– Saña bu vaqıtta ne kerek?

– Sesimden tanımayıñmı yoqsa, men Alimdirim! Tez aç qapını! – dey.

Furuncı ne yapsın – aç. Alimge hoş keldi ayta ve törge keçmesini rica etkende, Alim:

– Yoq beyim, törge başka sefer kelgende keçerim! Sen şimdi cevap ber. Bu faqırınıñ balaları aç ekenlerini bilip, ne içün oña qılınasıñ? Ne içün oña ötmek bermeysiñ? Tez, bir çuval içine ötmek toldur! Şimdi onı sögip qaytarğansıñ,

onıñ içün benim közlerimniñ ögünde oña yüz kümüş bereceksiñ. Qana çıxar.

Alimniñ emirlerini alğan furuncı maymun kibi çevirile ve er emirini şu daqqası yerine ketire. Furuncı paralarını sayıp bergen soñ Alim:

– Şimdilik sağlıqnen qal! Men sizge musafirlikke daa kelirim, muqayt ol! eger bu qartqa yaman söz aytsañ, başsız qalacağınñı bil! – dep qapıdan çıqa.

Alim şu yerden faqırniñ evi aldına kelip, atına mine de, doğru dağğa kete.

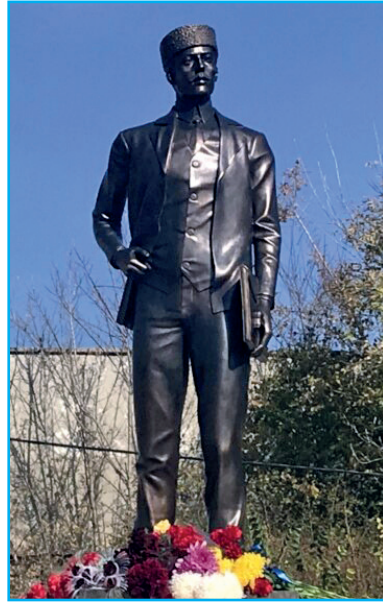
Yuqarıdaki ikâye ve oqulğan rivayetlere esaslanıp, Alim kim olğanı aqqında subetke qoşulıñız. Olarnıñ müdericesini tafsılâtlı ikâye etip, baş qaramannıñ areketlerine doğru qıymet kesiñiz.

Ev işi

1. Rivayetlerden birini tekrar oqup, ikâye etmege azırlanıñız.
2. Alim Azamat oğlunu halq ne içün qaraman dep sayğanını añladıñız mı? Cevaplarıñızda mürekkep ayırılması olğan cümlelerni qullanıñız.

Abdureşid Mediyev

Oquv yılının ilki künü ruşdiye mektebinde birinci sınıf balaları ocanın köstergen ralelerine – yerlerimizge oturdıq. Evelâ, ocanın oquv tertibi ve diger işler aqqında qıymetli tevsiyelerini diñledik. Soñ oca arif tanığan ve tanımağan talebelerni soradı. Aramızda rus ariflerini tanımağanlar bayağı edi. Oca balaları ekige böldi. Epimizge birer kitap (elifbe), birer dane cızıqlı ve birer dane de santıraç defter, qalem üleştirip çıqtı... Qalemni nasıl tutmaq kerekligini köstergen soñ, yazmamızni emir etti.

Bizler tahtadaki ariflerni yazayatqanda, er balanın başı ucunda, epimizniñ yazayatqanımızni tebessüm ve mulâyimliknen teşkerip turğan bu oca – Abdureşid Mediyev edi.

Mediyev yüksek boylu, sarışın, arıq çereli, kök közlü ve ğayet yavaş söylegen ve er keske ürmet köstergen bir insan edi. Onın bütün areketi, terbiyesi ve edebi aqiqaten ziyalılar için bir nümüne edi. Başındaki Yalta qalpağı, boynundaki qattırma yaqası, ellerindeki manjetleri ve kök kostümi oña ayrıca şırnıqlıq ve yaraşıqlıq bere ediler. Bu adamnıñ pek büyük ğayretini, sabırını ve sebatını tarif etmek bizim için pek küç, çünkü onın tarifi bitmez-tükenmez saifeler teşkil eter edi.

Seit-İbrahim İlyâsovdan

Luğat

üleştirip çıqtı – *роздав*

mulâyimliknen – *приємно, сердечно*

edep – *порядність, вічливість, гарні манери*

ziyalılar – *інтелігенти*

ğayret = irade (*воля*)

sebat – *наполегливість*

1. Siz halqımızın sevimli oğlu – Qarasuvbazarlı A. Mediyev aqqında ne bildiñiz?
2. Qarasuvbazarnıñ keçmişi ve ulu insanları aqqında malümat tapıñız.

Tüpsüz çapçaq

Lâtife

Bir yıl Özenbaşta çox vaqıt yağmur olmağan. Bağ-bağcanı, bostanlarını suvarmaq kerek. Yükseklikte olğan azbarlarğa suv bir yaqtan kelmey. Özen ise aşağıda qala. Suvnu bu azbarlarğa nasıl almalı? Ne yapmaq kerek?

Bunıñ çaresini Ahmet ahay tapa. Onıñ balaban bir bekmez çapçağı bar eken. O çapçaqnıñ tübünü teşip, özünüñ bağçasına qoya. Onıñ bağçası ise, Özenbaşta er kesniñkinden yüksekte eken. Ahmet ahay minareniñ töpesine çıqıp, köyniñ bütün halqına muracaat ete:

– Cemaat, meni diñleñiz! Men bağçamda yuqlay edim. Öyle bir ses eşittim ki, oña itaat etmege çarem yoq. O ses maña şöyle dedi: «Oğlum, pekmez çapçağını bağcanıñ ortasına qoy. Özenbaş adamlarına ayt, kelsinler, onı suvnen toldursınlar. Olarnıñ emeklerini taqdirlemek içün ise, oğlum, saña aytam, çapçaqqa soñki bir qopqa suvnu kim tökse, bağcanıñ yarısını oña ber!»

Ahmet ahaynıñ bağçası küçük olsa da, bir qopqa bedava suv içün bağcanıñ yarısını almağa istemegen adam tapılmay. Er kes qoluna qopqa alıp, suvğa çapa, Ahmet ahaynıñ bağçasındaki çapçaqqa suv taşımağa başlaylar. Er bir adam çapçaqnı birinci olaraq toldurmaq istey. Köylüler aşağıdan yuqarığa çapalar.

Bayağı vaqıt keçken soñ bazıları:

– Bu nasıl şey ya, Ahmet ahay, arıqtaki suv endi bitip tura, seniñ çapçağıñ ise daa tolmay,— dep qıcırışalar.

– Sabırnıñ tübü sarı altındır, üçer kere daa barıp kelseñiz, soñ tolar,— dey Ahmet ahay.

Olar üçer kere degil, altışar kere daa qatnaylar, arıqtaki suvni taşıp bitireler, lâkin Ahmet ahaynıñ çapçağı tolmay. Ahır-soñu olar çapçaq tüpsüz olğanını añlaylar ve Ahmet ahayğa darılıp başlaylar.

Ahmet ahay olarğa baqıp külümsirey ve:

– Nafile yerde açuvlanmañız, cemaat. Taşığan suvuñız qayda aqqanını başlarıñızın köter de baqıñız,— dey.

Çapçaqnıñ tübünden toqtamadan özleriniñ bağçalarına doğru aqqan suvni körgeñ cemaat pek hoşnut ola, er kes Ahmet ahaynı algıslay.

Luğat

algıslamaq = *mında*: maqtamaq

itaat etmek = *mında*: diñlemek

muracaat etmek = ricanen bulunmaq

nafile yerde = boş yerde

hoşnut olmaq = memnün olmaq

İzaat luğatı

pekmez – armut ya da yuzum şirasınıñ qaynatması

Sualler ve vazifeler:

1. Bir yılı Özenbaş köyünde ne ola?
2. Ahmet ahay bağ-bağça, bostanlarını suvarmaq içün ne uydurıp çıqa?
3. O, cemaatnı topla ne dey?
4. İnsanlar ne yapa başlaylar?
5. Köylüler Ahmet ahayğa ne içün darılalar?
6. Ahmet ahay vaziyetni insanlarğa ne dep añlata?
7. Baş fikirni bildirgen satırnı belgileñiz.
 - a) Suvsuz iç bir şey ösmez.
 - b) Ziyrek insan ille çaresini tapar.
 - v) Er angi işte eñ müimi neticedir.

8. Cümlelerni devam etiñiz.

1. Ahmet ahay balaban bir pekmez çapçaqnıñ ...

2. Er insan qoluna qopqa alıp, ...

3. Adamlar üçer kere degil, altışar kere ...

4. İnsanlar başlarını köterip ne körsünler, çapçaqnıñ ...

9. Lâtifeni berilgen planğa esaslanıp, ikâye etiñiz.

Plan:

1. Bir yıl Özenbaş köyünde qurğaq olğan.

2. Ahmet ahay bağça ve bostanlarını suvarmaq çaresini tapa.

3. Ahmet ahay cemaatqa muracaat ete.

4. İnsanlar suv taşımağa başlaylar.

5. Adamlar çapçaq tüpsüz olğanını añlaylar.

Sarf

Mürekkep ayırılması olğan cümleler (devamı)

Sayğılı talebeler, keçken afta açıqlanğan mevzu qolay olmağanını añlağandırız. Siz özüñiz böyle cümlelerni tertip olasız mı? Aslında şu mevzunı kirsetkenimizniñ sebebi şunda ki, nutuqta çoqusı allarda o vastalarını qullanmay, cümlelerni tercime vastasinen tertip eteler. Çünki qırımtatar tilinde tüşünmey, cümlelerni ecnebiy til vastalarinen şekillendireler. Neticede cümle ortasında *qaysı*, *kim*, *ne vaqıt* sözleri rastkele. Bu ise cümlelerniñ, umumen tilimizniñ quruluşını boza. Olar ise tilde coyulsa, yazıq olur.

⇒ **1-iş.** Cümlede mürekkep ayırılmalarnı tapıñız. Olar qaysı sualge cevap bere? Olarnıñ sınırlarını // belgiler vastasinen kösteriñiz. Olarnen bağli toqtav işaretlerini añlatıñız.

nege? D.k.

Nümüne: Padişa / sevimli oğlu elâk olğanına / pek ıncına,

neni? T.k.

/başını qayda uracağını/ bilmey.

İhtar: ayırılmalardaki fiil şekli (soñki sözü) qaysı kelişte olacağını sualge köre tayin etmek mümkün olğanını añlağandırız?

1. Padişə sevimli oğlu elâk olğanına pek incına, ağlay-sızlay, başını qayda uracağını bilmey. 2. Kopür yanına kelgenlerinen, eşegi toqtap qalğan! 3. Baqırcı açuvlanğanından eşeginiñ üstüne qıçırmağa başlağan. 4. Qorqqanından, padişaniñ qızı yerge yıqılıp, bar küçnen bağırğanda, açılıp qalğan ağzı içinde yılannıñ başı köründi. 5. Künlerniñ birinde onıñ evine Amet adlı bir adam kelip, kirağa ev almağa istegenini aytqan. Amma tek kündüz kelip yuqlaycağı, geceleri ise çalışacağı aqqında aytqan. (*Masallardan.*)

⇒ **2-iş.** Siz mektepten soñ öz vazifeleriñizni, daa neler yapacağıñızni unutmaydırsıñız? Keliñiz, aşağıda berilgen cümleler vastasınen olarnı hatırlayıq.

Mektepten qaytqanda, men Evge qaytqan soñ, başta, biraz raatlanmaq isteyim. Soñ nasıl iş yapacağımıñı tüşünem. Lâkin dersni baqmağance, Em ..., men ana tilimizni öğrenip, güzel laqırdı etkenimni pek seveler. Aqşam olarnen beraber ana-babamni qarşılaymız. İşten kelgenlerini men Sofra başına toplaşqanımnıñ, Aqşam yemegi azır olğanını Sofra başına oturmazdan evel, babam O, benim muvafaqiyetle oquğanımıñı ..., çünki ... tamam böyle oquğanıma bağılı.

Lâtifeler – Ahmet ahay aqqında ikâyeler. Bu meraqlı, külünçli ikâyelerde baş qaraman Ahmet ahaydır. Özenbaşlıların bahtı bar eken – Ahmet aqay olarnıñ köyünden ola! O sadıq eşegi üstüne minip, sizni, qolunı sallap selâmlay.

Lâtifeni diqqatnen oqumaq ve terenden tüşünmek kerek. Lâtifelerde adamların yapqan çirkin areketleri kösterile, Ahmet ahay adamların cailligi, saranlığı, ahmaqlığı üstünden küle. Başta bir o öz qomşularını, mollaları, tuccarları, attı hannı mısquılay. Amma onıñ şaqalarında daima ikmet ve ibret bar. Lâtifelerde Ahmet ahay aqiqatnı açıq-aydın köstermek içün bazan özüni ahmaqlıqqa ura.

Ev işi

1. 'Tüpsüz çapçaq' lâtifesini ikâye etiñiz.
2. 'Musafirlikten qaytqanda' ve diger küçük lâtifelernen tanış olup ikâye etkende, mürekkep ayırılmalarını qullanıñız.

Qoşma metin

İnatlıq

Kök güdürdey. Yıldırımdan bulutlar parçalana. Özenbaş özeni tolıp taşa. Suv taşqını çoq şeylerni aqızıp kete.

Sel bitken soñ Ahmet ahay azbarğa çıqa. Baqsa atı yoq. Bütün etrafını közden keçire, suv basqan. Atnı da dağdan aqıp tüşken suv alıp ketkendir, dep tüşüne ve çarıqlarını çıqara, ştanınıñ balıqlarını tirey, ırğağını alıp yuqarığa, Küçük Özenbaş tarafqa kete.

– Ey, Ahmet ahay, eger sen atıñnı suvdan qıdırsañ, ne içün suv aqqan tarafqa degil de, yuqarığa ketesiñ? – dep soraylar.

Ahmet ahay cevap bere:

– Maña aqlı öğretmeñ, ne yapqanımnı özüm yahşı bilem.

– Yahşı bilesiñ atıñnı Küçük Özenbaştan degil de, Tatar Osmandan qıdırmaq kereksiñ, suv onı anda aqızıp kete bile.

– Men atımnıñ tabiatını yahşı bilem, oña ne deseñ o terisini yap. Öyle olğan soñ, mıtlaq Küçük Özenbaşqa doğru aqqandır,– dey de ırğağını aylandıra-aylandıra özen başlanğan tarafqa kete. Em barıp baqsa, degeni kibi atı süyrü taşlarğa sarılğan, saibini bekley eken. Ahmet ahay atını ırğağınen çekip ala da oña baqıp:

– Özenbaşta eki inat ayvan olsa, onıñ birisi sensiñ,– dey.

Balalağan qazan

Ahmet ahay pek fuqare yaşay. Parası olmağanı içün bazarğa da barmay. Parasız bazar bazarmı? Parası olıp aqlı olmağan adam da fuqare. Ahmet ahaynıñ parası olmasa da, aqlı çoq. Şunıñ içün oña zengin demek mümkün.

Küz kelgeni kbi bütün Özenbaş buv içinde qala. Er bir evde ocaqlar üstünde büyük-büyük qazanlarda pekmez qaynatıla.

Ahmet ahaynıñ zengin qomşusu bir kereden qırq qazannıñ ocağına ateş yaqıp pekmez qaynata. Ahmet ahay öz başına: ‘qana endi men de bir qazan pekmez qaynatsam’, dep tüşüne, lâkin ne yapsın, zavallınıñ qazanı bile yoq eken. Ne çare? Kene aynecilik yoluna minmek kerek ola. Qomşu bayğa kire ve şöyle dey:

– Sen çoq pekmez qaynatasıñ, endi doquzıncı çapçaqnı da toldurmağa başlağansıñ. Seniñ şorba pişirmege de vaqtıñ yoq. Qazançığıñ ise boş tura. Onı maña berse, azaçıq aş pişireyim.

– Al, al, Ahmet ahay, lâkin köresiñ işim acele, şorbañdan maña da berirsiñ daa!

– Yahşı, añlaştıq,– dey Ahmet ahay ve qazançıqnı alıp kete. Evine kirip pirniç şorbası pişire, özü aşap toyğan soñ, qomşuğa da bere. O şorbanı aşığan arada Ahmet ahay qazançıqnı yahşı etip yuva, temizley, yıldırtara ve onıñ içine kiçkene qazançığını qoyıp, qomşuğa bere.

Bay qazançıqnıñ qapağını açıp baqa ve şaşa.

– Bu ne, qomşu? Men saña bir qazan berdim, sen ise maña eki qazan qaytarasıñ. Bunıñ ekisi de mañamı? – dep soray.

– Taaciplenme,– dey Ahmet ahay,– cümert allanıñ menim evimde saña azırlağan bahşışından quvana-quvana faydalanaber. Körgeniñ kibi, seniñ qazanıñ benim evimde balaladı, endi oña közaydın aytmaq mümkün.

– Allağa biñ şükürler olsun! Pek yahşı oldı. Endi bilesiñmi ne, Ahmet ahay, şimdi yarı gece, men boldurdım.

Yuqum da kele. Sen sabağace benim balaban qazanımını al da, özünə pekmez qaynat. Sabağace öz armutlarıñdan bir qazan pekmez qaynatıp yetiştirirsiñ. Saba qazanımını kerı qaytarğanda belki alla özünin cümertliginen meni kene quvandırır, büyük qazanım da seniñ evin de balalar...

Ahmet ahay sevine-sevine baydan bu balaban qazanını ala, sabağace pekmez qaynata, lâkin onı kerı qaytarmaqını aqlına bile ketirmey. Qomşu armutlarını kertip-doğrap azırlay ve qazanını bekley. Bekley amma Ahmet ahay evinden çıqmay. Ahır-soñu özü bara ve:

– Ne içün benim qazanımını qaytarmaysıñ? Men saña onı sabağace bergen edim de. Şimdi alıp çıq, em balasını da unutma! – dey.

– Ey-vah! Bay-efendi, seniñ istegiñni yerine ketirmek mümkün degil.

– Ne içün?

– Çünkü seniñ balaban qazanıñ öldi.

– Öldi? Sen aqlıñnı şaşırdıñmı yoqsam? Qazan da ölemi?

– İnanmaysıñmı?

– Yoq, inanmayım, em olacaq şey degil.

– Qazannıñ bala tapqanına inanasıñ, ya ölgenine ne içün inanmaysıñ? Doğurğan şey ölmeymi yoqsa? – dep cevap bere Ahmet ahay.

1.Lâtifelerde ne aqta ikâye etile?

2.Ahmet ahaynıñ cevaplarına qıymet kesiniz.

15-NCİ AFTA

Qış kele

Eşref Şemi-zade

Gece uzay, kün qısqara,
Suvuq arta, yüksele.
Artıq endi ağır-sabır
Aq saqallı qış kele.

Gece-kündüz yağmur yağa,
Yoldan, ızdan keçilmey.
Çıray sita küskün ava,
Kökte yıldız seçilmey.

Qoñur çölde aşıq çalğan
Çalğı, saban sesi yoq.
Qışlamağa bizde qalğan
Quşçıqlarınñ esi yoq.

Qapu qaqa tors dekabr,
Tısta suvuq yüksele.
Artıq endi ağır-sabır,
Aq saqallı qış kele.

Luğat

ağır-sabır = yavaş
artmaq = çoqlaşmaq
küsün = sert
qoñur = yanıq tüste
seçilmek = sezmek
çalğı – *коча*
ızdan = *şive*: iz
yükselmek = köterilmek

Sualler ve vazifeler:

1. Şiirde qışnıñ angi devri tasvirlengen?
a) qışnıñ başı; b) qış çillesi; c) qışnıñ soñu.
2. Endiden bağlap biz tabiatnıñ qaysı mevsimini qarşılaycaqmız?
3. Şiirni oquñız. Yılın bu devrinde tabiatta olğan avanı tasvirleñiz.
4. Qoñur çölde nelerniñ sesi eşitilmey? Şiirden tapıp oquñız.
5. Kökte ne içün yıldızlar seçilmey?
6. Şiirde quşlar aqqında neler ayılı?
7. Berilgen ibarelerniñ izaatını tapıñız: 'cıray sıtmaq', 'ağır-sabır kelmek', 'esi yoq': yavaştan, körünmeyler, bozulmaq.
8. Şiirde qafiyeli sözlerni tapıp oquñız.
9. Şiirden resimge kelişken dörtlükni tapıp oquñız.
10. Şiirni ifadeli oquñız, parçasını ezberleñiz.

Sarf

Cümleniñ maqsadına ve emotsional renkine köre çeşitleri (talebelerniñ evel alğan bilgilerine esaslanaraq)

⇒ **1-iş.** Metinni oquñız. Onda ne haber etile? Cümleler neni bildire? Buña köre olarnıñ çeşitini tayin etiñiz.

Qışnıñ arfesi. Küneş qadrini coydı. Endi selbi terekleriniñ boyundan yuqarı köterilmege kücü yetmey. Künler qısqardı, geceler uzandı. Erte qaranlıq basa, keç tañ ata. Ava suvudı. Terekler yapraqlarını töktiler. Tek selbilerniñ töpelerinde bir qaç keçikip qalğan öksüz yapraqlar teprenmekte.

Qarılğaqlar ve sığırçıqlar erte-yarıq cıllı diyarlarğa yol aldılar. Turnalar da olarnıñ peşinden uçıp kettiler.

T. Halilovdan

⇒ **2-iş.** M. Nüzetniñ 'Ana ile bala arasında' şiirini tapıp oquñız. Subet qaysı şekilde tizilgen? Sual cümleleriniñ vazifesine köre netice çıqarıñız.

⇒ **3-iş.** Şiirni oquñız.

Aytma, balam

İdris Asanin

Aytma, balam, asla yalan,
Yalan aytmaq yamandır.
Yalan aytıp qazanılğan
Şan-itibar aramdır!

Aqsızlıqqa arqa olğan
Evel-ezel bu yalan.
Yalan aytıp qarğış alğan
Ömür boyu oñmağan!

Yalan ilim üner degil,
Qıyış yolnıñ başıdır.
Yalan – sözniñ neticesi –
Incınuv, közyaşdır!

Doğru söyle, şimdi doğru
Sözler kerek zamandır.
Egri söylep alışqannıñ
Kelecegi yamandır.

- **Şiirdeki köterinki sesnen ayılğan cümlelerniñ çeşitini başta böyle tüşünip tapıñız:** *Siz olarnı ne vaqıt qullanasız? Olarnı ekseriyette fiilniñ qaysı şekli teşkil ete? Ya şiirde ne maqsat ile qullanıla? Böyle cümleler, maqsadına köre cümlelerinden ne farq ete?*

Ev işi

İ. Asaninniñ ‘Aytma, balam’ ya da M. Nüzetniñ ‘Ana ile bala arasında’ şiirini ezberleñiz. Olarnıñ manasını açığlañız. Cümlelerniñ maqsadına yetiñiz, bunı intonatsiya vastasinen bildirmege tırışıñız.

Qoşma metin

Orta mektepte oquğanda bütün sınıfımızniñ balaları edebiyat derslerinde benim zeinimniñ keskinligine, olar öyle saya ediler, şasıp qala ediler. Yani men bizlerge ezberlemek için berilgen, büyük, küçük, nasıl kölemde olsa olsun, şiirni diqqatnen bir-eki kere oqup çıkar-çıqmaz, onı bir tamam ezberlep ala edim.

Künlerniñ birinde ocamız meni tahtağa çağırdı ve ‘Vadilerni cayav kezgende’ adlı 400 satırğa yaqın eserni ezberden aytmamnı talap etti.

Men qırq dereden suv ketirip oturmadım, doğrusını aytım. ‘Unutqanım, ezberlemedim’,– dedim.

Oca pek taaciplendi ve maña balaban ‘2’ işaretini bağışladı.

Şu vaqıt benimle bir ralede oturğan bala yerinden atılıp turdı ve:

– Ocam, Bilâlğa eki qoymañız. Dersimiz bitken soñ, siz ondan bu eserni sorañız, mıtlaqa ‘5’ işaretini alır,– dedi.

Dostum yañılmağan edi. İş öyle de olıp çıqtı. Oca sorağanda men eserniñ başından soñunace bir kereçik bile toqtamadım. Tilime eserniñ sözleri suv kibi aqıp kelmekte edi. Ocam taaciplenmedi, külümsiredi:

– Az vaxıt içinde sen bu eserni nasıl etip böyle güzel ezberlediñ? – dep soradı.

Men, bilmeyim, degen manada omuzlarımın sıqtım.

Bu sualge o zaman anam Ayşe Seithalil qızı şöyle cevap bergen edi. “Baba üneri balağa mirastır”. Seniñ dedeñ Memet Bilâl oğlu, yani lağabınen aytqanda Aşıq Memet çoxtan-çox çıñlarını, manelerini, lâtifelerini, halq yırlarını bilüvnen bir sırada ‘Çorabatır’, ‘Edige’, ‘Aşıq Ğarip’, ‘Tairnen Zöre’, ‘Ferhad ve Şirin’, ‘Arzı ve Ğamber’, ‘Seitbattal Ğazı’, ‘Şahismail’, ‘Kör oğlu’, ‘Kence Osman’, ‘Kerem ve Aslıhan’, ‘Leylâ ve Mecnun’, ‘Aygül’, ‘Qozukürpeç ve Bayansuluv’ kibi yigirmiden ziyade halq destanını da ezberden bilgen insan eken. İşte onda olğan bu qabiliyet saña keçken’.

Bilâl Mambetten

Destan, masal, rivayet, çıñ, mane, lâtife ve dig. – halq ağız yaratıcılığının janlarıdır.

1. Bilâlnıñ şiir oqumaq mearetine qıymet kesiniñiz. Siziñ fikriñizce, onıñ böyle ustalığına sebep ne oldı? ‘Baba üneri balağa mirastır’ sözleriniñ manasını añlatıñız.
2. Balalarınıñ özara münasebetlerine diqqat etiñiz. Olar neni tasdiqlay?

Yıl gecesi

Evelden ‘Yıl gecesi’ qırımtatarlarınıñ bayramları arasında ayrıca yerde turğan, çünki bu qadimiy qoranta bayramı sayılğan. Bu bayram qışnıñ başı olaraq dekabrniñ 22-de qayd etilgen. Bu künden soñ aqiqiy qış, eñ suvuq ve sert künler başlana.

Qırımtatarlar bu bayramnı bütün Qırımda qayd etkenler. Dekabr 22 kününe – Qantar (teraze), dep aytqanlar. Amma çeşit yerlerde onıñ adı çeşit türlü olğan. Meselâ, cenübiy yalıboyunda oña Kalenda degenler. Diger yerlerde ise bu bayramğa Yıl başı ya da Yılbaş gecesi degenler.

Halqnıñ bu bayramğa olğan munasebeti atalar sözlerinde aks ettirile. Meselâ:

Qırımda qış qantardan soñ başlana.

Qantardan soñ qaz qozlar.

Yıl gecesinde er bir evde sofralar donatıla, er kes şeñlene. Ev bikeleri beyaz elva, tavuq etinden ve pişken pirniçten ‘Yañı yıl köbetesi’ pişirgenler. Köbeteniñ ortasına pişken yımırta qoyğanlar. Balalar sofra başında biri-birini qazan tübündeki küyenen ayalağanlar. Qaranlıq tüşken soñ, oğlan balalar kürkler kiyip, ya da eçki terisine sarılıp: ‘Kalenda, kalenda, kalenda!’– dep, ev-evden yürgenler. Balalar:

‘At tübünde ayılım, ne berseñiz qayılım.

Berseñiz, oğluñız olsun, bermeseñiz – taz qızıñız olsun!’– dep, qıçıra ekenler. Ev bikeleri balalarğa ceviz, qanfet, alma çıkarıp bergenler.

Aşıq yigitler sevgililerine bir keseçik kömür bağışlağanlar. Güzel qız o kömürçikni alsa, yigitniñ ev ocağına saibe olacağına razılıq bere demektir.

Şu gece qoranta azaları eyi tüşler köreyik dep, yuqlamağa yatqanlar. Şu gece körgen tüşler kerçeklene dep sayıla eken. Sabasına alüşke şorbası pişirilgen. Qoranta azaları sofra başında oturıp, alüşke şorbasını aşap, körgen tüşlerini aytqanlar. Büyükler ‘Hayır eyilikke olsun!’ degenler.

R. Kürtiyevden

Luğat

ayrıca yer = özgün, hususiy yer
aşıq = sevda
Yıl gecesi = qış başlanuvı
kürk – *хырко*
qadimiy = burunğı, pek eski

alüşke şorbası – *галушки*
ayalamaq – *обмазувати*
küye – *сажа*
munasebet – *відносини*

Sual ve vazifeler:

1. ‘Yıl gecesi’ bayramı qırımtatarlarda ne içün ayrı bir yer ala?
2. Qırımınñ çeşit yerlerinde bu bayramğa ne degenler?
3. Metinde atalar sözlerini tapıp oquñız. Olarnıñ manasını añlatıñız.
4. Bayramğa ev bikeleri nasıl aşlar pişirgenler?
5. Qaranıq tüşken soñ oğlan balalar ne yapqanlar?
6. ‘Hayır eyilikke olsun’ ibaresini nasıl añlaysıñız?
7. İlk qışnıñ 22-si – yılda eñ qısqa kün ve eñ uzun gece – küneşniñ turuvıdır. Ya yılınñ eñ uzun künü ve eñ qısqa gecesi nasıl künge kele?
8. Cümlelerni devam etiñiz.
 1. Qışnıñ başı olaraq ilk ayınñ 22-de ...
 2. Ev bikeleri tavuq etinden ve pişken ...
 3. Qaranlıq tüşken soñ oğlan balalar ...
 4. Aşıq yigitler sevgililerine ...
 5. Qoranta azaları şu gecesi eyi tüşler ...

Sarf

Mürekkep cümleli quruluşu ve çeşitleri.

Olarda toqtav işaretleri

Balalar, siz metinlerni oquğanda siz cümleler büyük olğanını özünüizge qayd etkendirsiniz. Em böyle cümlelerde bir müpteda ve haber qruppası degil, bir qaç bar olğanını da sezgendirsiz. Demek, cümleliñ ekiden çoq terkip eticisi (müpteda ve haberi) olğanğa **mürekkep** cümle derler. Olar bir qaç qısımdan (adiy cümleden) ibaret olup, bir qaç mana bildire. Şu qısımlarnı birleştirmek içün türlü vastalar kullanılır. Nutuqta olar arasındaki tınışnı ya da bağlayıcılarını olur. Yazuvda toqtav işaretlerini belli etilir. Şuña köre mürekkep cümleliñ çeşitini tayin etmek mümkün.

Yani: yalıñız tınış ile bağlı cümleler **bağlayıcısız**, qalğanları – **bağlayıcı** olur. Bağlayıcılardan ğayrı, cümlelerni **-sa/-se** kibi ve diger yalğamalar, **da/de** kibi ve diger derecelikler de bağlay bile. Lâkin episi ekseriyette **toqtav işaret**lerinen tamamlanır.

İlk qış ayı

Dekabr – aralıq, ya da ilk qış ayı. Aralıq – yılñ on ikinci ayı olup, 31 künden ibaret. İlk qış ayı – qış mevsimi başlanğanı içün böyle adlandırılğan. Bu ayda küneş kök eteginde pek alçaq yüre. Kökni bulutlar sıq-sıq qaplap ala. Eñ qısqa künler keles. Dekabrñ 22-de – yılñ eñ qısqa künü ve eñ uzun gecesi. Ondan soñ kün uzanmağa, geceler ise qısqarmağa başlay. İlk qış ayında qar az yağa ve topraq beyaz qar yorğanını bekley.

Qara qış

Yanvar – qara qış, ya da ocaq ayı. Ocaq ayı qışñ çillesi, yılñ ilk ayıdır. Bu ay 31 künden ibaret. Qara qış ayı qara boranlar, qattı ayazlarnen qorquza. Etraf beyaz boyanen ilvanlana. Ne de güzel manzara! Ayazlı künlerde qar quru ve yengildir. Ayaq túbünde onıñ qırsıldısı eşitile. Qarğa basqanda, o sına ve qırsılday.

Kiçik ay

Fevral – uvut, küçük ay, yılñ ikinci ayı. Kiçik ay dört yılda bir 29, diger yıllarda 28 künden ibaret. Uvut – qışñ soñki ayı. Başqa aylarğa baqqanda, bu eñ qısqa ay olğanı içün, halqımız onı böyle adlandırğan. Kökte küneş sıqça peyda ola. O, ketken sayın yerge ziyade sıcaq yollay. Ava yımşay. Evlerniñ cenüp tarafında saçaq buzları peyda ola. Amma halq 'Uvut, uvut – kün-künden suvut' dep, nafiye aytmağan. Kimerde daa qar yağa ve qar boranları da ola bile.

⇒ **1-ış. Metinni oquñız.**

Boz köyü qır üstünde, yel közündə tura. Qır üstünde olğanı içünmi, köyniñ qış qattı ola.

Qara qış ortalarında köyni qar basa. Qarnıñ qalınlığı bazıda yarım metrni keçə. Qazma küreknen evden-evge yolçılar açmaq kerek ola.

Qış künleri qısqa ola. Adamlar saba erte turıp, künlik hizmetlerini yapıp bitirməge yetiştirmeylər, ortalıqqa qaranlıq çöke başlay. Soñ yavaş-yavaş qışnıñ uzun gecəsi ükümge kire. (*M. Aliyev*)

• **Mürekkəp cümləni tapıp, böylə vəzifələri becəriñiz:**

- 1) *adiy cümlələrin sayısını tayin etiñiz;*
- 2) *baş azalarını qayd etiñiz;*
- 3) *bağ vastalarına köre çeşitini anıqlañız.*

⇒ **2-ış. Metinni oquñız. Cümledə rastkelgen mürekkepleştirici vastaları tayin etiñiz. (Esasen, mürekkep ayrılması olğan və soydaş azalı cümlelərə diqqət etiñiz.)**

Qışta

Qış ayaznen, beyaz qarnen keldi. Orman, bağça, ev damlarına beyaz qalpaqlar kiysetti. Etrafı sükunət qapladı. Qışlıq yuqu vaqtı keldi.

Qış aqşamları men azbarğa çıqıp, qarnıñ yağğanını közetməge sevəm. Taze avada nefes alam. Amma da temiz ava! Sen bilesiñmi ne içün qışta ava temiz ola? Onı qar temizley. Qar yerge tüşkende, avadan tozı ala.

M. Mamutova

Ev işi

1. 'Yıl gecəsi' ikâyesini ikâye etiñiz.
2. Qış aylarına bağışlanğan metinlərə esaslanıp, olarnı kenişletiñiz.
3. Qış mevsimi aqqında alğan malumatnıñ esasında türlü mürekkep cümleləri tertip etiñiz. Olarnıñ terkin-

de ise, de kibi teñeştirüv, lâkin, amma kibi qarşı qoyucı, ya / ya da kibi ayırıcı, ve, em, da/de kibi qoşucı bağlayıcılar olsun.

4. Oqulğan eserlerden 3–4 mürekkep cümleli tapıp, təlil etiñiz.

Qoşma mətin

Masal

Şakir Selim

Can sıqıcı qış gecəsi	– Bitacığım, masal söyle,
Sabiy yata, yuqlamay.	Soñ yuqlarım,– dey bala.
İsraq çalıp yellər eše,	Bitay başlay mına söyle,
Tısta ayaz. Qar nomay.	(Sabiy yuquğa dala):

– Yuqla, qozum,– dey bitası,–	– Bir zamanda yaşay eken
Yum közüñni, ayya-ay...	Cenk ne, bilmey adamlar.
Tısta boran şamatası	Çalışa ve aşay eken
Saqa etip oynamay.	Cenkte ölmey adamlar.

Çoq yuqlasañ, tosunçığım,	Yer yüzünde zamanlar tınç,
Tatlı tüşlər körərsiñ.	Devletlər tınç kün körəgen soñ.
Yum közüñni, qozuçığım,	Asker-masker olmağan iç,
Bir gecede ösərsiñ.	Er kes birday şeñ yürəgen.

Balalarınñ babaları
Saban sürgen tarlada.
Nomay aşlıq obaları
Yükselgenler armanda.

Analarnıñ başı üzre
Parıldağan al küneş.
Yer – qocaman bir ev eken,
Adamları dost ve eş...

Kimse qorqıp yaşamağan
Dünya cenksiz keñ eken.
Yahşı-yaman halq olmağan
Er kes birday teñ eken.

Bitay söyley, çorap öre,
– Yuqla, qozum, ayya-ay...
Sabiy tatlı tüşler köre,
Sabiy tatlı, tınç yuqlay.

Luğat

ıslaq çalmaq = sızğıрмаq
nomay = pek çox
qocaman = pek büyük

- Bitə, sabiyi və bütün dünya içün neləni arzu ete?

17-NCİ AFTA

Yer yüzünde eñ aqiqatperver adam

Balaban burunlu küçük bir qartçıq ocaq başında otura da, özünüñ başına kelip keçken allarnı ikâye ete. Diñlep oturğanlar onıñ közüne baqıp küleler. Qart özünü sıqmay, sözünü ep devam ete ve ayğa nasıl çıqqanını, üç ayaqlı adamlar arasında nasıl yaşağanını, balaban bir balıq onı nasıl yutqanını, özünüñ başı nasıl qopıp tüşkenini ayta.

Künlerden bir kün, nasıldır bir yolcu onı diñledi, diñledi de, soñ:

– Bunıñ episi uydurma! Seniñ aytqanların olğan şey degil,— dep bağırdı.

Qartçıq qaşlarını çattı ve qordalana berip:

– Graflar, baronlar, knâzlar ve sultanlar yer yüzünde benim eñ aqiqatperver adam olğanımnı er vaqıt ayta ediler,— dep cevap berdi.

Etrafında toplanğanlar daa ziyade şaqıldap küldiler:

– Münhgauzen – aqiqatperver adam! Ha-ha-ha! Ha-ha-ha! Ha-ha-ha!

Lâkin Münhgauzen iç bir şey olmağanday, sığınının başı üstünde nasıl bir acayip terek öskeni aqqındaki ikâyesini devam etti.

– Terek?.. Sığınının başı üstünde terek!

– Ebet. Vişne teregi... Terekniñ üstünde de vişneler... Em öyle suvlu, tatlı vişneler ki...

- Siz metinde mürekkep cümlelerini tapıp olursız mı? Ya soydaş azalı cümlelerini? Ya da mürekkep ayırılması olğan cümlelerini? Er tasdiqlayıcı cevabınızğa misal tapıñız. (Buña birinciden sizge birinci abzatstaki cümleler yardım eter.) Bundan ğayrı, tamamlanmağan mürekkep cümleleri tapıp olursız mı? (Buña ise sizge eñ sıq qullanılğan ‘ki’ bağlayıcısının rastkelüvi yardım eter.)

Hucur sığın

Ebet, maña bundan da yahşı mücizeler rastkelgendir.

Bir kün men orman boyu kete ve yolda satın alğan tatlı ve suvlu vişnelerimni aşay edim. Bir daa baqsam – qarşımda bir sığın tura! Çatallı boynuzları olğan balabandan-balaban, mazallı ve dülber bir sığın! Yanımda ise – soñ açuvlanma, baqayım – tüfegime qoyıp atmağa bir qurşun bile yoq.

Sığın da qarşımda tiklenip tura ve benim tüfegim boş olğanını bilgenday, özünü iç de sıqmayıp, baqa edi. Bahtıma, mende bir qaç vişne daa qalğan edi. Men, tüfekke qurşun yerine vişne çegirdegini qoydım. Ebet, ebet, külmeñiz, çegirdek qoydım.

Tüfek patladı, amma sığın yalınız başını bir sallap aldı. Çegirdek onıñ mañlayına barıp tiydi, lâkin oña iç bir zarar ketirmedi. Sığın şu an gür orman içine kirip ketti.

Böyle yahşı bir sığınrı qaçırğanıma men pek yandım.

Bir yıl keçken soñ, men kene şu ormanğa av avlamağa kelgen edim. Elbet, aradan eppeyi vaqıt keçken edi. Men vişne çegirdeginen olğan vaqianı endi būs-bütün unutqan edim.

Boynuzları arasında dallı-pıtaqlı bir vişne teregi ösken mazallı sığın gür orman içinden qarşıma atılıp çıqqanda, men pek taacıplendim! Ah, inanıñız, bu pek dülber, mazallı bir sığın edi: başınıñ töpesinde ise – güzel bir terek! Bu terekniñ, keçken sene maña qurşun hızmetini körgen küçük çegirdekten ösip yetişkenini men şu saat añladım. Bu keresi mende qurşun yetişmemezligi yoq edi. Men yahşı etip, közlep attım, ve sığın ölüm alında yerge serildi.

Böyleliknen men bir atışnen em qızartılğan et, em vişne hoşafı elde ettim, çünki terek pişken iri vişnelernen örtülü edi.

Doğrusını aytsam, men ömürimde bundan da lezetli vişne aşap baqmağan edim.

Fevziy Ablâyınıñ tercimesi (1941 s.)

Luğat

av avlamaq – полювати
aқиқatperver = aқиқatçı
dallı = pıtaqlı
serilmek = түşmek
közlemek – прицілюватися
qaş çatmaq – насуплювати брови
qorıp түşmek – відірватися
qordalanıp = qoraуıp
qurşun – куля
mazallı ~ iri
mücize – диво
taaciplenmek = ayretlenmek
tüfek – рушниця, гвинтівка
uydurma = masal
çatallı = dallı

Sual ve vazifeler:

1. Oquğan masalnıñ baş qaramanını tapıñız.
2. Ormanda Münhgauzen nege rastkeldi?
3. Bu rastkelişüv onı ne içün ğaflette qaldırdı?
4. Ferasetli qaraman ne yaptı?
5. Bir yıldan soñ baş qaraman ormanda neni kördi?
6. Av nenen bitti?
7. ‘Özüni sıqmay’ ibaresi neni bildire?
 - a) insańğa episi bir, o iç bir şey түşünmey;
 - b) insan yalıñız özünen meşğül;
 - v) insannı kimse, bir şey meraqlandırmay.
8. Münhgauzenniñ angi çizgisi oña qıyın vaziyetten çıqmağa yardım etti?
 - a) qorqaqlıq;
 - b) ziyreklik;
 - v) ayvanlarğa beslegen sevgisi.

9. Münhgauzenniñ başına kelgen oşlu vaqia sizge neni ögrete?

- a) boynuzları büyük olğan sığınlarğa baş qoşmamaq;
- b) telükeli vaziyette tez-tez qaçmaq;
- v) qıyın vaziyette ruhtan tüşmemek, çezim yollarını

qıdırmaq.

10. Münhgauzen kimdir? Doğru cevapnı seçiñiz.

- a) uydurmacı; b) hayalçı; v) yalancı.

11. ‘Hayalçı’ (fantaziyacı) sözünü angi şekli doğru tarifley?

- a) aldatqan ve iftira aytqan adam;
- b) hayallar qurmağa, uydurmağa sevgen kişi;
- v) uydurmağa usta olğan ferasetli insan.

12. Masalñıñ serleवासını daa bir kere oquñız. ‘Hucur’ sözniñ manasını belgileñiz.

- a) hucur – ayretlendirgen; adden-tış;
- b) hucur – uydurılğan;
- v) hucur – adiy olmağan, mürekkep.

13. İkâyede ‘Münhgauzen yer yüzünde eñ aqiqiy insan’ dep aytila. ‘Aqiqiy insan’ ibaresi neni bildire? Doğru cevapnı seçiñiz. Baş qaramanğa bu fikir kelişemi?

- a) er angi vaziyetten çıqış yolunı tapqan insan;
- b) doğru aytqan ve daima aqiqatnıñ tarafdarı olğan insan;
- v) çoq kezgen ve çoq bilgen insan.

14. Münhgauzen aqqında diger masallarnı oqumağa istegiñiz peyda oldumı?

15. Masalñı tafsılâtlı ikâye etmege azırlanıñız.

İzaatlı luğatçıq

cuvurıp cürmek – çapıp yürmek

Baron – Ğarbiy Avropada fahriy unvan.

⇒ 1-ış. Yuqarıda oqulğan metinde mürekkep cümlelerniñ şöyle nümünelerini tapıñız:

– qısımları tire ile ayrılğanını; buña köre şöyle toqtav işareti ne vaqıt qoyulğanını biliñiz. (Mında ocañızniñ ayırılğanını muhtacsız. O, sizge:

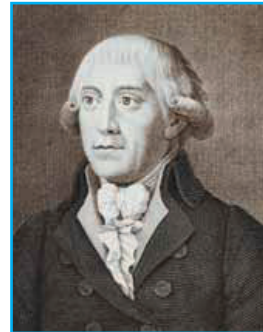
a) cümlede vaqialar birden deñişkende;

b) cümleñiñ ikinci kısmı neticeni bildirgende qoyulğanı aqqında haber etse kerek);

– cümleler biri-birinen bağlayıcıların bağli olğanlarını. Mında *amma*, *lâkin* ve *çünki* bağlayıcılarını tapıñız; soñki cümle kaç adiy cümleden ibaret?

Meraqlı malumat

Rudolf Erih Raspe — alman alimi ve yazıcısı, bir sıra acviy (satirik) eserlerniñ müellifi. Olardan eñ bellisi ‘Baron Münhgauzenñiñ sergüzeştleri’ eseridir. Rudolf Erih Raspe 1736 senesi Gannover şeerinde doğdı. Uquq boyunca tasil alğan soñ, Ğannover kütüphanesinde kâtip olıp çalıştı. O, balalıqtan bilgige intılıp, eñ ziyade qadimiy devir tarihinen meraqlana edi. 1767 senesi Raspe Pragadaki Karlov universitetiniñ professorı vazifesine tayinlendi. Amma 1775 senesi Londonğa qaçmağa mecbur oldı. Yazıcı ingliz tilini bilgeni içün alman tilinden ingliz tiline tercimeler yapıp, para qazanmağa başladı. 1785 senesi Raspe ‘Baron Münhgauzenñiñ sergüzeştleri’ kitabını bastırıp çıqardı.

Rudolf Erih Raspe ömrüniñ soñunda İrlandiyağa avuşıp, 1794 senesi lekeli ummadan (*tıb.* terlemeden) vefat etti.

Baron Münhgauzenñiñ sergüzeştleri aqqında kitaplar unikal bir adisedir. ‘Baron Münhgauzenñiñ sergüzeştleri’ eseri XVIII asırda Almaniyağa yaşağan Münhgauzen adlı baronniñ ömrü esasında yazılğan. O, arbiylerden olıp, bir müddet Rusiyede hizmet etken ve türklerge qarşı cenkleşken. Soñundan baron Almaniyağaki çiftliğine qayıp,

ket-kete inanılmaz maceralar aqqında tarif etken azırcevap ikâyeci olaraq belli olğan. 1781 senesi sergüzeştler tolu bazı ikâyeler basılıp çıqqan. 1785 senesi ise alman yazıcısı E. Raspe olarnı işlegen ve neşir etken.

Ev işi

- ⇒ **1-iş.** E.R. Raspe ve onıñ eserleri aqqında tafsılâtlı ve meraqlı ikâye etiñiz.
- ⇒ **2-iş.** Baron Münhgauzenniñ esas çizgilerini qayd etmek içün, ki bağlayıcısını qullanaraq mürekkep cümlelerni tertip etiñiz. Meselâ: ‘Onıñ ziyrekligi şunda akis olundı ki, ...’, ‘Men şunu daa qoşmaq ister edim ki, ...’, ‘Mesele şunda ki, ...’ ve il.
- ⇒ **3-iş.** Münhgauzenniñ daa bir qaç sergüzeştini oqup keliñiz.
- ⇒ **4-iş.** Münhgauzen ve Ahmet ahaynı teñeştiriñiz. Olarnıñ umumiyy ve farq etici çizgilerini tapıñız.

Qoşma metin

Tilki ve qoyan

Asan Çergeyev

Tilki evi qardan, buzdan turuşı.
Qoyan evi bir terekniñ quvuşı.
Baar keldi – tilki evi mıradı.
Şaşqanından tap başını tırnadı.

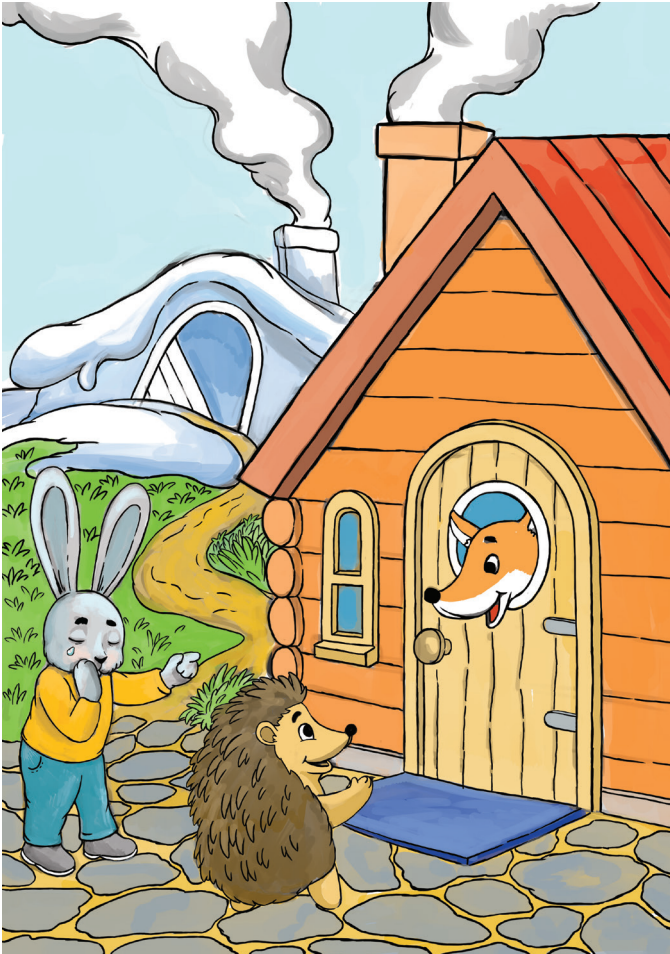
Tutıp aldı tilki qoyan evçigin,
Qoyan ağlay, bilmey em nişleycegin,
Qoyan dedi: ‘Canım qaşqır, yardım et,
Bu tiliçik etti evim aleket!’

Qoyan, qaşqır yetekleşip kettiler,
‘Tez çıq tilki bu qobadan’ dediler,

Tilki birden yaman-yaman cekirdi,
Qaşqır qaçtı, qoyan tavğa sekirdi.

‘Ne ağlaysın? – dedi ayuv qoyanğa,–
Kel ekimiz barayıq qobağa!’
Kelgen büyük ayuv dedi: ‘Ey, tilki,
Qoyan evi nasıl oldı seniñki?’

Ayuv qorqıp tilkiçikniñ sesinden
Qaçtı ketti, qoyan tüşti peşinden...
Qoyan kene ağlamağa başladı,

Böyle etip çox vaqıtlar yaşadı.

Bir kirpiçik rastkeldi bu qoyanğa,
Dedi: “Ne içün sen ağlaysıñ? Aytsa!”
Qoyan ayttı ep başına kelgenin,
Nasıl evin tilkiçikke bergenin.

Kirpi dedi: ‘Köster maña tilkini,
Şimdi barıp çanğıtyım tütünü’.
Barğandan soñ qobaçıqqa kirpiçik,
Şay cekirdi: “Tez yaramaz mından çıq!”

Keskin uclu inelernen sançarman,
Bu evçikni parlap, bozıp açarman!’
Tilkiçikniñ qorqudan qan, ter tüşti közüne
Çıqqan boyu saplandı kirpiçikniñ üstüne.

Qaçıp ketti tavlarğa, ayaqları bütün qan,
Böyle etip qurtuldı bu belâdan şu qoyan.
Endi qoyan evçiginde şeñ yaşay,
Kirpiçikni körgeñ sayın alğışlay!

Luğat

mıradı = *mında*: iridi

quvuş – *дынло*

cekirdi = *şive*: qıçırdı, ökürdi

1. Kirpi tilkiden ne içün qorqmadı?
2. Berilgen atalar sözleri şiirge ne derecede ve ne manada kelişe:
 - Adalet – dostluqniñ temelidir.
 - Aqiqat sarsılır, lâkin yıqılmaz.
 - Eyilikke kemlik yapma!

MÜNDERİCE

1-Cİ AFTA	5
2-NCİ AFTA	15
3-NCİ AFTA	25
4-NCİ AFTA	34
5-NCİ AFTA	44
6-NCİ AFTA	52
7-NCİ AFTA	61
8-NCİ AFTA	73
9-NCİ AFTA	81
10-NCİ AFTA	88
11-NCİ AFTA	99
12-NCİ AFTA	104
13-NCİ AFTA	113
14-NCİ AFTA	125
15-NCİ AFTA	132
16-NCİ AFTA	137
17-NCİ AFTA	143

Навчальне видання

СЕЇТ-ДЖЕЛІЛЬ Абібулла, МАМУТОВА Майре

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА МОВА ТА ЛІТЕРАТУРА

Підручник інтегрованого курсу для 5 класу
закладів загальної середньої освіти
(у 2-х частинах)

Частина 1

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
„Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей”

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 12,35.
Зам. № 1680.

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10, м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.